

नमः श्रीसमयसाराय ।
श्रीमद् आचार्यवर अभूतयंद्रसूरि विरचित

श्री

समयसार-कलश

This is an authentic electronic copy of
Pujya Shree Lalchandbhai Amarchand Modi's
personal Samaysaar Kalash

www.AtmaDharma.com
e-mail: rajesh@AtmaDharma.com

ક્રમિકા-૯૭ - કાન ગરુણ એન મિથ્યાત્વ એમના ભાગ ભાગ
કેમ અરુણે આમનું નામ -

ક્રમિકા-૧૭૫ - સારાદિ આત્મિકા ભાગ ક તેમ સારાદિ
કારણ આત્મિકા કે કારણ આત્મિકા
તેના ઉત્તરમાં કલ - જીવના આંતરગામિક
અર્થેથી પ્રકાશિત પ્રકાશથી તે ઉત્તરમાં
કારણ તેના જુના કારણ ઉદ્દેશિત નિમગ્ન
જીવનાતે કે ઉત્તરમાં કારણ પ્રકાશ તે
નિમગ્ન કારણ પ્રકાશ નથી -

ક્રમિકા-૧૨૬ } - બિંદુના વિનાશક કે સંપર્ક ઉત્તરમાં
૧૨૭ }
૧૩૧ }

ક્રમિકા-૧૨૭ - જીવના આંતરગામિક ભાગ તેમ જીવના
ક્રમિકા-૧૨૩ - કારણ કે મિથ્યાત્વના ભાગ તેમ જીવના ભાગ
એક પ્રકારે કે - સમયસર ગામિક - ૧૨૨-૨૭૨

ક્રમિકા-૧૨૨ - સુદેશનય એકે માર્ગ
ક્રમિકા-૧૨૩

આશયોને ખોલીને, જીવાદિ નવ તરવોનું શુદ્ધનયની પ્રધાનતાથી નિરૂપણ કરી મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ બતાવ્યું છે, અને અનાદિ કાળથી ભવ-ભ્રમણને દીધે દુઃખી થતા જીવોને દુઃખથી મુક્ત થવા માટે એક માત્ર સમજવું બાકી રહી ગયું છે એવા એકત્વ-વિભક્ત આત્માના સ્વરૂપને યુક્તિ, આગમ અને સ્વાનુભવ-મૂલક નિજ આત્મવૈભવ વડે પોતાની મૌલિક શૈલિથી અત્યંત સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યું છે. આ ટીકા વાંચતાં પરમાર્થતત્ત્વના મધુર રસાસ્વાદી ધર્મજિજ્ઞાસુઓના હૃદયમાં નિઃસંદેહ આત્માનો અપાર મહિમા આવે છે, કેમ કે આચાર્યદેવે તેમાં પરમ હિતોપદેશક, સર્વજ્ઞવીતરાગ તીર્થંકર ભગવંતોનાં હાર્દ ખોલીને અધ્યાત્મતત્ત્વનાં નિધાનો ઠાંસી-ઠાંસીને ભરી દીધાં છે. અધ્યાત્મતત્ત્વના હાર્દને સર્વાંગ પ્રકાશનારી આ 'આત્મખ્યાતિ' જેવી સુંદર ટીકા હજી સુધી બીજા કોઈ જૈન અધ્યાત્મગ્રંથની લખાયેલી નથી. આ કળિકાળમાં જેમ શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે જગદ્ગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે તેમ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે, જાણે કે તેઓ કુંદકુંદ-ભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને, તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે.

'આત્મખ્યાતિ' ટીકાનો બહુ ભાગ તો ગદ્યાત્મક છે અને થોડા ભાગ પદ્યાત્મક છે. મૂળ ગાથા કે ગાથાજૂથની ગદ્યાત્મક ટીકાના અંતમાં આવતાં અધ્યાત્મરસથી અને આત્માનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર આ મધુર પદ્યો જિનમંદિરના ઉન્નત ધવલ શિખર ઉપર શોભતા સુવર્ણકલશ સમાન ટીકાની શોભામાં અત્યંત અભિવૃદ્ધિ કરે છે. આ કલશ-કાવ્યો ગ્રંથમાં નિર્દિષ્ટ વિવિધ વિષયોના આત્મસ્પર્શી વિવેચનાત્મક ગદ્યાંશની ચૂલિકાસ્વરૂપ હોવા છતાં તેમને પૃથક્ક્રમણે લઈ એ તોપણ તેઓ સંધિબદ્ધ, અર્થગંભીર અને પરમાર્થતત્ત્વપ્રતિપાદક એક સુંદર અધ્યાત્મગ્રંથ અને છે. તેનું નામ 'સમયસાર-કલશ' છે અને તેના પર અધ્યાત્મરસિક પંડિત શ્રી રાજમલ્લજી 'પાંડે'એ ટીકા લખી છે, જેને આ શાસ્ત્રમાં 'ખંડાન્વય સહિત અર્થ' એ નામે આપવામાં આવી છે.

કલશ-ટીકાના રચયિતા પાંડે રાજમલ્લજી વિક્રમ સંવતની સત્તરમી શતાબ્દિમાં થઈ ગયેલા કવિવર શ્રી અનારસીદાસજીથી થોડાંક વર્ષો પહેલાં જ થઈ ગયા હોય એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. તેમણે આ કલશટીકા રાજસ્થાનના ઢૂંદાર પ્રદેશમાં ખોલાતી જૂની ઢૂંદારી ભાષામાં લખેલી છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનાં કલશકાવ્યોમાં અધ્યાત્મ-તત્ત્વનાં જે ગૂઢ રહસ્યો અતિ સંક્ષેપથી ભરેલાં છે તેને ટીકાકાર પંડિતજીએ આ ટીકામાં સામાન્ય બુદ્ધિના જિજ્ઞાસુ જીવો પણ સરળતાથી સમજી શકે એ રીતે વિસ્તારથી,

સ્પષ્ટતાપૂર્વક અને જોરદાર શૈલીથી ખુલ્લાં કર્યાં છે. આ ટીકામાં સ્થાને સ્થાને નિર્વિકલ્પ સહજ સ્વાત્માનુભવનું અતિશય માહાત્મ્ય અતાવ્યું છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરવા પ્રેરણા આપી છે. વિજ્ઞાનઘન નિજ આત્માના નિર્વિકલ્પ રસાસ્વાદરૂપ અનુભવ સિવાય જીવ જે કોઈ પ્રત-નિયમ-દયા-દાન-પૂજા-ભક્તિ વગેરે બાહ્ય ક્રિયાકાંડના આચરણ-સ્વરૂપ વ્યવહારચારિત્રના વિકલ્પોમાં ગૂંચાઈ રહે તે તે તેનો વૃથા કલેશ છે, તેનાથી તેને જરા પણ સ્વાત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ નથી તથા તે ભવાન્તનું લેશમાત્ર પણ કારણ નથી; સ્વાત્મકલ્યાણની પ્રાપ્તિ પરદ્રવ્ય, પરદ્રવ્યના ભાવો અને પરના સંબંધે થતા પોતાના વિકારી ભાવોથી પણ ભિન્ન, પોતાના ત્રિકાળી શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી અભેદ આત્માના સહજ આસ્વાદથી થાય છે;—એવા સમયસાર-કલશમાં સંક્ષિપ્તરૂપે ભરેલા ભાવ આ ટીકામાં અનેક સ્થળે વિસ્તારપૂર્વક અત્યંત સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે. સમયસાર-કલશમાં ગૂઢપણે ભરેલા આધ્યાત્મિક ભાવોને સુગ્રાહ્ય થાય એ રીતે વિસ્તારીને ખુલ્લા કરે છે તે આ ટીકાની એક વિશિષ્ટતા છે. સમયસાર-કલશનો જે પ્રધાન સૂર પરથી, વિકારથી અને અપૂર્ણતાથી તથા ભેદભાવોથી રહિત પોતાના ત્રિકાળી, શુદ્ધ, ચિદાનંદમય, ભિન્ન, નિર્વિકાર, આપૂર્ણ અને અભેદ આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ હૃદયગત કરાવીને તેનો સાક્ષાત્ અતીન્દ્રિય અનુભવ કરાવવાનો છે, તે પ્રયોજનને પાર પાડવામાં સહાયક થવા માટે આ ટીકામાં ટીકાકાર વિદ્વાને મૂળ ગ્રંથ સાથે સુસંગત અનેક વિષયોનું પોતાની સરળ, રોચક અને જોરદાર શૈલીથી સુંદર પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ટીકાકાર પંડિતજીએ પ્રયેક શ્લોકની ટીકામાં પ્રાયઃ દરેક અંડાન્વયનો મર્મભર્યો અર્થ જોડ્યો પછી ટૂંકા ટૂંકા ભાવાર્થમાં તેનો અનુભવપ્રધાન સંક્ષિપ્ત સાર ભરીને વિવક્ષિત વિષયને આત્મસાત્ કરાવી આપ્યો છે. તેમાં પણ વ્યવહારને માટે અભૂતાર્થ, અસત્યાર્થ અને ગૌણ એવા શબ્દો વાપરવાને બદલે 'જૂઠો' એવા જોરદાર શબ્દોને અનેક સ્થળે ઉપયોગ કરીને તેમણે વ્યવહારની હૈયતા સચોટપણે વ્યક્ત કરી છે.

વળી ટીકામાં, જીવને આત્મકલ્યાણના વાસ્તવિક ઉપાયભૂત સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું તથા તેના વિષયભૂત જીવાદિ નવ તત્ત્વ વગેરેનું ભૂતાર્થનયથી સરળ ભાષામાં એવું સુંદર સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે કે જેથી કોઈ તેનો ઢીલો-પોચો અથવા ખીજો વિપરીત અર્થ કરી જ ન શકે.

સમ્યગ્દર્શન ધર્મનું મૂળ હોવા છતાં, તેના અભાવે ખીજું બધું વ્યર્થ હોવા છતાં, સમ્યગ્દર્શનના અર્થ વિષે જીવોને ઘણી ભ્રાન્તિ પ્રવર્તે છે અને તેના ઘણા ઢીલા વિપરીત અર્થો કરવામાં આવે છે. કોઈ જૈનધર્મની કૃપાપરંપરાગત શ્રદ્ધાને, કોઈ દેવ-

શુદ્ધ-વર્ષનાં આદ્ય લક્ષણોની શ્રદ્ધાને અને કોઈ જીવાદિ નવતત્ત્વની અભૂતાર્થનયાનુસારી શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન માને છે. અરેઅર તો સમયસાર-કલશમાં આચાર્યદેવે વર્ણવ્યા પ્રમાણે નવ તત્ત્વની ભૂતાર્થનયાનુસારી શ્રદ્ધા, કે જે શ્રદ્ધા શુદ્ધાત્માનુભૂતિપૂર્વક હોય છે તે જ, સમ્યગ્દર્શન છે. દીકાની આ મૂળભૂત વાતને સ્પષ્ટ કરવા પંડિતજીએ ઠેકઠેકાણે સમ્યગ્દર્શનને “શુદ્ધ ચેતનામાત્ર વસ્તુસ્વરૂપનો આસ્વાદ”, “શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ”, “સમસ્ત સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત વસ્તુસ્વરૂપનો અનુભવ” અને “શુદ્ધ જીવવસ્તુનો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ”-એમ ગાયું છે. તે જ વાતને પંડિતજીએ આ દીકામાં અન્યત્ર અનેક સ્થળે સ્ફુટ કરી છે. જેમ કે-છઠ્ઠા કલશમાં “इमाम् नवतत्त्व-सन्ततिम् मुक्त्वा” એ ખંડનો ભાવાર્થ ભરતાં તેઓશ્રી કહે છે કે, “संसार-अवस्थाમાં જીવદ્રવ્ય નવ તત્ત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તે તો વિભાવપરિણતિ છે, તેથી નવ તત્ત્વરૂપ વસ્તુનો અનુભવ મિથ્યાત્વ છે” અને તે જ કલશમાં “यदस्यात्मनः इह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक् दर्शनम् नियमात् एतदेव सम्यग्दर्शनम्” એ ખંડનો અર્થ કરતાં તેમણે કહ્યું છે કે, “કારણ કે આ જ જીવદ્રવ્ય સકળ કર્મોપાધિથી રહિત જેવું છે તેવો જ પ્રત્યક્ષપણે તેનો અનુભવ, તે જ નિશ્ચયથી સમ્યગ્દર્શન છે.”

સમ્યગ્દર્શનની માફક સમ્યગ્જ્ઞાન વિષેની વિપરીત માન્યતાઓ પણ તેમણે જોરદાર શૈલીથી દઢતાપૂર્વક દૂર કરી છે. કોઈ જિજ્ઞાસુ જીવ છ દ્રવ્ય, નવ પદાર્થ આદિના કે જેન શાસ્ત્રોના કેવળ વિકલ્પપૂર્વક જાણપણાને સમ્યગ્જ્ઞાન માની લે એવો અવકાશ તેમણે રહેવા દીધો નથી. સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અતાવતાં પંડિતજીએ અનેક સ્થળે સ્વાનુભવપ્રધાન જ્ઞાનને જ સમ્યગ્જ્ઞાન કહ્યું છે. જેમ કે-૧૩મા કલશના “किल इयम् एव ज्ञानानुभूतिः इति बुद्ध्वा” એ ખંડના અર્થમાં તથા ભાવાર્થમાં તેમણે તેના હાર્દનું ઉદ્ઘાટન કરતાં લખ્યું છે કે, “निश्चयથી આ જે અનુભૂતિ કહી તે જ જ્ઞાનાનુભૂતિ છે એટલીમાત્ર જાણીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુનો જે પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ, તેને નામથી આત્માનુભવ એમ કહેવાય અથવા જ્ઞાનાનુભવ એમ કહેવાય; નામભેદ છે, વસ્તુભેદ નથી. એમ જાણવું કે આત્માનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે. આ પ્રસંગે બીજો પણ સંશય થાય છે કે, કોઈ જાણશે કે દ્વાદશાંગજ્ઞાન કોઈ અપૂર્વ લખિંધ છે. તેનું સમાધાન આમ છે કે દ્વાદશાંગજ્ઞાન પણ વિકલ્પ છે. તેમાં પણ એમ કહ્યું છે કે શુદ્ધાત્માનુભૂતિ મોક્ષમાર્ગ છે, તેથી શુદ્ધાત્માનુભૂતિ થતાં શાસ્ત્ર ભણવાની કાંઈ અટક (-અંધન) નથી” વળી, ૧૧૦મા કળશના “ज्ञान” પદનો અર્થ “आत्मद्रव्यનું શુદ્ધત્વરૂપ પરિણમન” એમ કર્યો છે. એ રીતે તેમણે ભારપૂર્વક દઢ કર્યું છે કે જેને નિરાકુળતાલક્ષણ સ્વાત્માનંદરૂપે પરિણત સ્વાનુભૂતિ થઈ હોય તેને જ સત્યાર્થ સમ્યગ્જ્ઞાન હોઈ શકે; તે

પંડિતપ્રવર શ્રી રાજમલ્લણ કૃત દીધાના
ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ વિરચિત

શ્રી

સમયસાર-કલશ

—૧—

જીવ અધિકાર

(અનુક્રમ)

નમઃ સમયસારાય સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે ।

ચિત્સ્વભાવાય ભાવાય સર્વભાવાન્તરચ્છિદે ॥ ૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ ભાવાય નમઃ ” (ભાવાય) પદાર્થ. પદાર્થ સંજ્ઞા છે સત્ત્વસ્વરૂપની. એથી આ અર્થ ઠર્યો—જે કોઈ શાશ્વત વસ્તુરૂપ, તેને મારા (નમઃ) નમસ્કાર. તે વસ્તુરૂપ કેવું છે ? “ ચિત્સ્વભાવાય ” (ચિત) જ્ઞાન—ચેતના તે જ છે (સ્વભાવાય) સ્વભાવ—સર્વસ્વ જેનું, તેને મારા નમસ્કાર. આ વિશેષણ કહેતાં જે સમાધાન થાય છે;—એક તો ‘ ભાવ ’ કહેતાં પદાર્થ; તે પદાર્થ કોઈ ચેતન છે, કોઈ અચેતન છે; તેમાં ચેતન પદાર્થ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એવો અર્થ ઊપજે છે. બીજું સમાધાન આમ છે કે

યદ્યપિ વસ્તુને ગુણ વસ્તુમાં ગણિત છે, વસ્તુ ગુણ એક જ સત્ત્વ છે, તથાપિ ભેદ ઉપજવીને કહેવા યોગ્ય છે; વિશેષણ કહ્યા વિના વસ્તુનું જ્ઞાન ઉપજતું નથી. વળી કેવો છે 'ભાવ'? "સમયસારાય" એકે 'સમય' શબ્દના ઘણા અર્થ છે તોપણ આ અવસરે 'સમય' શબ્દથી સામાન્યપણે જીવાદિ સકળ પદાર્થ જાણવા. તેમાં જે કોઈ 'સાર' છે, 'સાર' કહેતાં ઉપાદેય છે જીવવસ્તુ, તેને મારા નમસ્કાર. આ વિશેષણનો આ ભાવાર્થ છે—સાર પદાર્થ જાણી ચેતન પદાર્થને નમસ્કાર પ્રમાણ રાખ્યા; અસારપણું જાણી અચેતન પદાર્થને નમસ્કાર નિષેધ્યા. હવે કોઈ વિતર્ક કરે કે 'બધાય પદાર્થ' પોતપોતાના ગુણપર્યાયે વિરાજમાન છે, સ્વાધીન છે, કોઈ કોઈને આધીન નથી; તો જીવ પદાર્થને સારપણું કઈ રીતે ઘટે છે? તેનું સમાધાન કરવા માટે બે વિશેષણ કહે છે:—વળી કેવો છે 'ભાવ'? "સ્વાનુભૂત્યા ચકાસતે, સર્વમાવાન્તરચ્છિદે" (સ્વાનુભૂત્યા) આ અવસરે 'સ્વાનુભૂતિ' કહેતાં નિરાકુલત્વલક્ષણ શુદ્ધાત્મ-પરિણુમનરૂપ અતીન્દ્રિય સુખ જાણવું, તે-રૂપે (ચકાસતે) અવસ્થા છે જેની; (સર્વમાવાન્તરચ્છિદે) 'સર્વ ભાવ' અર્થાત્ અતીત-અનાગત-વર્તમાન પર્યાય સહિત અનન્ત ગુણે વિરાજમાન જેટલા જીવાદિ પદાર્થ, તેની 'અન્તરછેદી' અર્થાત્ એક સમયમાં યુગપદ્મ પ્રત્યક્ષરૂપે જાણુનશીલ જે કોઈ શુદ્ધ જીવવસ્તુ, તેને મારા નમસ્કાર. શુદ્ધ જીવને 'સાર'પણું ઘટે છે. સાર અર્થાત્ હિતકારી, અસાર અર્થાત્ અહિતકારી. ત્યાં હિતકારી સુખ જાણવું, અહિતકારી દુઃખ જાણવું; કારણ કે અજીવ પદાર્થને—પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળને—અને સંસારી જીવને સુખ નથી, જ્ઞાન પણ નથી, અને તેમનું સ્વરૂપ જાણતાં જાણુનહાર જીવને પણ સુખ નથી, જ્ઞાન પણ નથી, તેથી તેમને 'સાર'પણું ઘટતું નથી, શુદ્ધ જીવને સુખ છે, જ્ઞાન પણ છે, તેને જાણતાં—અનુભવતાં જાણુનહારને સુખ છે, જ્ઞાન પણ છે, તેથી શુદ્ધ જીવને 'સાર'પણું ઘટે છે. ૧.

(અનુભૂપ)

અનન્તધર્મણસ્તત્ત્વં પશ્યન્તી પ્રત્યગાત્મનઃ ।

અનેકાન્તમયી મૂર્તિર્નિત્યમેવ પ્રકાશતામ્ ॥ ૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“નિત્યમેવ પ્રકાશતામ્” (નિત્યં) સદા-ત્રિકાળ (પ્રકાશતામ્) પ્રકાશ કરે; એટલું કહી નમસ્કાર કર્યા. તે કોણ?

“ અનેકાન્તમયી મૂર્તિ: ” (અનેકાન્તમયો) ‘ ન એકાન્ત: અનેકાન્ત: ’ અનેકાન્ત અર્થાત્ સ્યાદ્વાદ, તે-મય અર્થાત્ તે જ છે (મૂર્તિ:) સ્વરૂપ જેનું, એવી છે સર્વજ્ઞની વાણી અર્થાત્ દિવ્યદેવનિ. આ અવસરે આશંકા ઊપજે છે—કોઈ જાણુશે કે અનેકાન્ત તો સંશય છે, સંશય મિથ્યા છે. તેનું આમ સમાધાન કરવું—અનેકાન્ત તો સંશયનો દૂરીકરણશીલ છે અને વસ્તુસ્વરૂપનો સાધન-શીલ છે. તેનું વિવરણ—જે કોઈ સત્તાસ્વરૂપ વસ્તુ છે તે દ્રવ્ય-ગુણાત્મક છે, તેમાં જે સત્તા અભેદપણે દ્રવ્યરૂપ કહેવાય છે તે જ સત્તા ભેદપણે ગુણરૂપ કહેવાય છે; આનું નામ અનેકાન્ત છે. વસ્તુસ્વરૂપ અનાદિનિધન આવું જ છે, કોઈનો સહારો નથી, તેથી ‘ અનેકાન્ત ’ પ્રમાણ છે. હવે જે વાણીને નમસ્કાર કર્યા તે વાણી કેવી છે? “ પ્રત્યગાત્મનસ્તત્ત્વં પश्यन्ती ” (પ્રત્યગાત્મન:) સર્વજ્ઞ વીતરાગ, [તેનું વિવરણ—‘ પ્રત્યક્ ’ અર્થાત્ ભિન્ન; ભિન્ન અર્થાત્ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી રહિત, એવો છે ‘ આત્મા ’ (-જીવદ્રવ્ય) જેનો તે કહેવાય છે ‘ પ્રત્યગાત્મા ’,] તેનું (તત્ત્વં) સ્વરૂપ, તેની (પश्यन्ती) અનુભવન-શીલ છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ વિતર્ક કરે કે દિવ્યદેવનિ તો પુહ્ગલાત્મક છે, અચેતન છે, અચેતનને નમસ્કાર નિષિદ્ધ છે. તેનું સમાધાન કરવાને માટે આ અર્થ કહ્યો કે વાણી સર્વજ્ઞસ્વરૂપ-અનુસારિણી છે, એવું માન્યા વિના પણ ચાલે નહિ. તેનું વિવરણ—વાણી તો અચેતન છે. તેને સાંભળતાં જીવાદિ પદાર્થનું સ્વરૂપજ્ઞાન જે પ્રકારે ઊપજે છે તે જ પ્રકારે જાણુવું કે વાણીનું પૂજ્યપણું પણ છે. કેવા છે સર્વજ્ઞ વીતરાગ? “ અનન્તધર્મણ: ” (અનન્ત) અતિ ઘણા છે (ધર્મણ:) ગુણો જેમને એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ મિથ્યાવાદી કહે છે કે પરમાત્મા નિર્ગુણ છે, ગુણનો વિનાશ થતાં પરમાત્મપણું થાય છે; પરંતુ એવું માનવું જૂઠું છે, કારણ કે ગુણોનો વિનાશ થતાં દ્રવ્યનો પણ વિનાશ છે. ૨.

(માલિની)

પરપરિણતિહેતોર્મોહનામ્નોજ્ઞુભાવા-
 દવિસ્તમનુભાવ્યવ્યાપ્તિકલમાષિતાયા: ।
 મમ પરમવિશુદ્ધિ: શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તે-
 ભવતુ સમયસારવ્યાખ્યયૈવાનુભૂતે: ॥ ૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“મમ પરમવિશુદ્ધિઃ ભવતુ” શાસ્ત્રકર્તા છે અમૃતચંદ્રસૂરિ. તેઓ કહે છે—(મમ) મને (પરમવિશુદ્ધિઃ) શુદ્ધસ્વરૂપપ્રાપ્તિ (તેનું) વિવરણ—પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ-નિર્મલતા) (ભવતુ) થાઓ. શાથી? “સમયસારવ્યાખ્યાયા” (સમયસાર) શુદ્ધ જીવ, તેના (વ્યાખ્યાયા) ઉપદેશથી અમને શુદ્ધસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાઓ. ભાવાર્થ આમ છે—આ શાસ્ત્ર પરમાર્થ-રૂપ છે, વૈરાગ્ય-ઉત્પાદક છે; ભારત-રામાયણ પેઠે રાગવર્ધક નથી. કેવો છું હું? “અનુભૂતેઃ” અનુભૂતિ—અતીન્દ્રિય સુખ, તે જ છે સ્વરૂપ જેનું એવો છું. વળી કેવો છું? “શુદ્ધચિન્માત્રમૂર્તેઃ” (શુદ્ધ) રાગાદિ-ઉપાધિરહિત (ચિન્માત્ર) ચેતનામાત્ર (મૂર્તેઃ) સ્વભાવ છે જેનો એવો છું. ભાવાર્થ આમ છે કે—દ્રવ્યાર્થિકનયથી દ્રવ્યસ્વરૂપ આવું જ છે. વળી કેવો છું હું? “અવિરતમનુ-ભાવ્યવ્યાપ્તિકલ્માષિતાયાઃ” (અવિરત) નિરંતરપણે અનાદિ સન્તાનરૂપે (અનુભાવ્ય) વિષય-કપાયાદિરૂપ અશુદ્ધ ચેતના, તેની સાથે છે (વ્યાપ્તિ) વ્યાપ્તિ અર્થાત્ તે-રૂપ છે વિભાવપરિણમન, એવું છે (કલ્માષિતાયાઃ) કલંકપણું જેને એવો છું. ભાવાર્થ આમ છે—પર્યાયાર્થિકનયથી જીવવસ્તુ અશુદ્ધપણે અનાદિની પરિણમી છે. તે અશુદ્ધતાનો વિનાશ થતાં જીવવસ્તુ જ્ઞાનસ્વરૂપ સુખસ્વરૂપ છે. હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે જીવવસ્તુ અનાદિથી અશુદ્ધપણે પરિણમી છે, ત્યાં નિમિત્તમાત્ર કોઈ છે કે નહીં? ઉત્તર આમ છે—નિમિત્તમાત્ર પણ છે. તે કોણ? તે જ કહે છે—“મોહનામ્નોડનુભાવાત્” (મોહનામ્નઃ) પુદ્ગલપિંડરૂપ આઠ કર્મોમાં મોહ એક કર્મજાતિ છે, તેનો (અનુભાવાત્) ઉદય અર્થાત્ વિપાક-અવસ્થા. ભાવાર્થ આમ છે—રાગાદિ-અશુદ્ધ-પરિણામરૂપ જીવદ્રવ્ય વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપે પરિણમે છે, પુદ્ગલપિંડરૂપ મોહકર્મનો ઉદય નિમિત્તમાત્ર છે. જેમ કોઈ ધતૂરો પીવાથી ઘૂમે છે, નિમિત્તમાત્ર ધતૂરાનું તેને છે. કેવું છે મોહનામક કર્મ? “પરપરિણતિહેતોઃ” (પર) અશુદ્ધ (પરિણતિ) જીવના પરિણામ જેનું (હેતોઃ) કારણ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જીવના અશુદ્ધ પરિણામના નિમિત્તે એવો રસ લઈને મોહકર્મ બંધાય છે, પછી ઉદય-સમયે નિમિત્તમાત્ર થાય છે. ૩.

(માલિની)

**ઉભયનયવિરોધઘ્વંસિનિ સ્યાત્પદાઙ્કે
જિનવચસિ રમન્તે યે સ્વયં વાન્તમોહાઃ ।
સપદિ સમયસારં તે પરં જ્યોતિરુચ્ચૈ-
સ્તવમનયપક્ષાક્ષુણ્ણમીક્ષન્ત એવ ॥ ૪ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ તે સમયસારં ઈક્ષન્તે એવ ” (તે) આસન્ન-
લભ્ય જીવો (સમયસારં) શુદ્ધ જીવને (ઈક્ષન્તે એવ) પ્રત્યક્ષપણે પામે છે.
“ સપદિ ” થોડા જ કાળમાં. કેવો છે શુદ્ધ જીવ ? “ ઉચ્ચૈઃ પરં જ્યોતિઃ ”
અતિશયમાન જ્ઞાનજ્યોતિ છે. વળી કેવો છે ? “ અનવમ્ ” અનાદિશિદ્ધ છે.
વળી કેવો છે ? “ અનયપક્ષાક્ષુણ્ણમ્ ” (અનયપક્ષ) મિથ્યાવાદથી (અક્ષુણ્ણમ્)
અખંડિત છે. ભાવાર્થ આમ છે—મિથ્યાવાદી ખોદ્દાદિ જૂઠી કલ્પના ઘણા
પ્રકારે કરે છે, તોપણ તેઓ જ જૂઠા છે; આત્મતત્ત્વ જેવું છે તેવું જ છે.
હવે તે લભ્ય જીવો શું કરતા થકા શુદ્ધ સ્વરૂપ પામે છે, તે જ કહે છે—
“ યે જિનવચસિ રમન્તે ” (યે) આસન્નલભ્ય જીવો (જિનવચસિ) દિવ્યધ્વનિ
દ્વારા કહી છે ઉપાદેયરૂપ શુદ્ધ જીવવસ્તુ તેમાં (રમન્તે) સાવધાનપણે રુચિ-
શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ કરે છે. વિવરણ—શુદ્ધ જીવવસ્તુનો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવ કરે
છે તેનું નામ રુચિ-શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ છે. ભાવાર્થ આમ છે—વચન પુદ્ગલ છે,
તેની રુચિ કરતાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નથી; તેથી વચન દ્વારા કહેવામાં
આવે છે જે કોઈ ઉપાદેય વસ્તુ, તેનો અનુભવ કરતાં ફળપ્રાપ્તિ છે.
કેવું છે જિનવચન ? “ ઉભયનયવિરોધઘ્વંસિનિ ” (ઉભય) બે (નય) પક્ષ-
પાતને (વિરોધ) પરસ્પર વૈરભાવ, [વિવરણ—એક સત્ત્વને દ્વિવ્યર્થિકનય
દ્રવ્યરૂપ, તે જ સત્ત્વને પર્યાયાર્થિકનય પર્યાયરૂપ કહે છે, તેથી પરસ્પર
વિરોધ છે;] તેનું (ઘ્વંસિનિ) મેટનશીલ છે. ભાવાર્થ આમ છે—ખન્ને નય
વિકલ્પ છે, શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે, તેથી શુદ્ધ જીવવસ્તુનો
અનુભવ થતાં ખન્ને નયવિકલ્પ જૂઠા છે. વળી કેવું છે જિનવચન ?
“ સ્યાત્પદાઙ્કેઃ ” (સ્યાત્પદ) સ્યાદ્વાદ અર્થાત્ અનેકાન્ત—જેનું સ્વરૂપ પાછળ
કલ્પું છે—તે જ છે (મઙ્કે) ચિહ્ન જેનું, એવું છે. ભાવાર્થ આમ છે—જે કોઈ
વસ્તુમાત્ર છે તે તો નિર્લેહ છે. તે વસ્તુમાત્ર વચન દ્વારા કહેતાં જે કોઈ વચન

બોલાય છે તે જ પક્ષરૂપ છે. કેવા છે આમનનલવ્ય જીવ ? “ સ્વયં વાન્તમોહાઃ ” (સ્વયં) સહજપણે (વાન્ત) વમી નાખ્યું છે (મોહાઃ) મિથ્યાત્વ-વિપરીતપણું, એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—અનન્ત સંસાર જીવોને ભમતાં થકાં જાય છે, તે સંસારી જીવ એક લવ્યરાશિ છે, એક અલવ્યરાશિ છે. તેમાં અલવ્યરાશિ જીવ ત્રણે કાળ મોક્ષ જવાને અધિકારી નથી. લવ્ય જીવોમાં કેટલાક જીવો મોક્ષ જવાને યોગ્ય છે. તેમને મોક્ષ પહોંચવાનું કાળપરિમાણ છે. વિવરણ— આ જીવ આટલો કાળ વીતતાં મોક્ષ જશે એવી નોંધ કેવળજ્ઞાનમાં છે. તે જીવ સંસારમાં ભમતાં ભમતાં જ્યારે અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તનમાત્ર રહે છે ત્યારે જ સમ્યક્ત્વ ઊપજવાને યોગ્ય છે. આનું નામ કાળલઙ્ઘિ કહેવાય છે. યદ્યપિ સમ્યક્ત્વરૂપ જીવદ્રવ્ય પરિણમે છે તથાપિ કાળલઙ્ઘિ વિના કરોડ ઉપાય જો કરવામાં આવે તોપણ જીવ સમ્યક્ત્વરૂપ પરિણમનને યોગ્ય નથી એવો નિયમ છે. આથી જાણવું કે સમ્યક્ત્વ-વસ્તુ યત્નસાધ્ય નથી, સહજરૂપ છે. ૪.

(માવિતી)

**વ્યવહરણનયઃ સ્યાદ્યદ્યપિ પ્રાક્પદવ્યા-
મિહ નિહિતપદાનાં હન્ત હસ્તાવલમ્બઃ ।
તદપિ પરમમર્થ ચિન્ચમત્કારમાત્રં
પરવિરહિતમન્તઃ પશ્યતાં નૈષ કિન્ચિત્ ॥ ૫ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ વ્યવહરણનયઃ યદ્યપિ હસ્તાવલમ્બઃ સ્યાત્ ” (વ્યવહરણનયઃ) જેટલું કથન. તેનું વિવરણ—જીવવસ્તુ નિર્વિકલ્પ છે. તે તે જ્ઞાનગોચર છે. તે જ જીવવસ્તુને કહેવા માગે, ત્યારે એમ જ કહેવામાં આવે છે કે જેના ગુણ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જીવ. જે કોઈ બહુ સાધિક (-અધિક બુદ્ધિમાન) હોય તોપણ આમ જ કહેવું પડે. આટલું કહેવાતું નામ વ્યવહાર છે. આડીં કોઈ આશંકા કરશે કે વસ્તુ નિર્વિકલ્પ છે, તેમાં વિકલ્પ ઉપજવવો અયુક્ત છે. ત્યાં સમાધાન આમ છે કે વ્યવહારનય હસ્તાવલમ્બ છે. (હસ્તાવલમ્બઃ) જેવી રીતે કોઈ નીચે પડ્યો હોય તો હાથ પકડીને (તેને) ઊંચો લે છે તેવી જ રીતે ગુણ-ગુણીરૂપ ભેદકથન જ્ઞાન ઊપજવાનું એક આંગ છે. તેનું વિવરણ—‘ જીવનું લક્ષણ ચેતના ’ એટલું કહેતાં પુદ્ગલાદિ અચેતન દ્રવ્યથી ભિન્નપણાની પ્રતીતિ ઊપજે છે.

તેથી જ્યારે અનુભવ થાય ત્યાં સુધી ગુણ-ગુણીભેદરૂપ કથન જ્ઞાનનું અંગ છે. વ્યવહારનય જેમને હસ્તાવલમ્બ છે તેઓ કેવા છે? “પ્રાક્ષ્ણિકામિહ નિહિતપદાનાં” (કહ) વિદ્યમાન એવી જે (પ્રાક્ષ્ણિકામિહ) જ્ઞાન ઊપજતાં પ્રારંભિક અવસ્થા, તેમાં (નિહિતપદાનાં) નિહિત-સ્થાપેલ છે પદ-સર્વસ્વ જેમણે એવા છે. ભાવાર્થ આમ છે—જે કોઈ સહજપણે અજ્ઞાની છે, જીવાદિ પદાર્થોનું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ જાણવાના અભિલાષી છે, તેમના માટે ગુણ-ગુણીભેદરૂપ કથન યોગ્ય છે. “હન્ત તદપિ ષ્વઃ ન કિઞ્ચિત્” જેકે વ્યવહારનય હસ્તાવલમ્બ છે તેપણ કાંઈ નથી, ‘નોંધ’ (જ્ઞાન, સમજ) કરતાં જૂઠો છે. તે જીવો કેવા છે જેમને વ્યવહારનય જૂઠો છે? ચિન્મત્કાર-માત્રં અર્થ અન્તઃ પશ્યતાં” (ચિત્) ચેતના (ચમત્કાર) પ્રકાશ (માત્રં) એટલી જ છે (અર્થ) શુદ્ધ જીવવસ્તુ, તેને (અન્તઃ પશ્યતાં) પ્રત્યક્ષપણે અનુભવે છે. ભાવાર્થ આમ છે—વસ્તુનો અનુભવ થતાં વચનનો વ્યવહાર સહજ જ છૂટી જાય છે. કેવી છે વસ્તુ? “પરમં” ઉત્કૃષ્ટ છે, ઉપાદેય છે. વળી કેવી છે વસ્તુ? “પરવિરહિતં” (પર) દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ-ભાવકર્મથી (વિરહતં) ભક્ત છે. ૫.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

**एकत्वे नियतस्य शुद्धनयतो व्याप्तुर्यदस्यात्मनः
पूर्णज्ञानघनस्य दर्शनमिह द्रव्यान्तरेभ्यः पृथक् ।
सम्यग्दर्शनमेतदेव नियमादात्मा च तावानयं
तन्मुक्त्वा नवतत्त्वसन्ततिमिमामात्मायमेकोऽस्तु नः ॥ ६ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તત્ત્વ નઃ અયં એકઃ આત્મા અસ્તુ” (તત્ત્વ) તે કારણથી (નઃ) અમને (અયં) આ વિદ્યમાન (એકઃ) શુદ્ધ (આત્મા) ચેતન-પદાર્થ (અસ્તુ) હો. ભાવાર્થ આમ છે—જીવવસ્તુ ચેતનાલક્ષણ તો સહજ જ છે. પરન્તુ જીવ મિથ્યાત્વપરિણામથી ભ્રમિત થયો થકો પોતાના સ્વરૂપને જાણતો નથી, તેથી અજ્ઞાની જ કહેવાય. આથી એમ કહ્યું કે મિથ્યા પરિણામ જવાથી આ જ જીવ પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવનશીલ થાયો. શું કરીને? “इमाम् नवतत्त्वसन्ततिम् मुक्त्वा” (इमाम्) આગળ કહેવામાં આવનાર (નવતત્ત્વ) જીવ-અજીવ-આસ્રવ-અધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ-પુણ્ય-પાપના (સન્તતિમ્)

અનાદિ સંબંધને (મુક્તવા) છોડીને, ભાવાર્થ આમ છે—સંસાર-અવસ્થામાં જીવદ્રવ્ય નવ તત્ત્વરૂપ પરિણમ્યું છે તે તો વિભાવપરિણતિ છે, તેથી નવ તત્ત્વરૂપ વસ્તુનો અનુભવ મિથ્યાત્વ છે. “યદસ્યાત્મનઃ ઇહ દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પૃથક્ દર્શનમ્ નિયમાત્ એતદેવ સમ્યગ્દર્શનમ્” (યત્) કારણ કે (અસ્યાત્મનઃ) આ જ જીવદ્રવ્ય (દ્રવ્યાન્તરેભ્યઃ પૃથક્) સકળ કર્મોપાધિથી રહિત જેવું છે (ઇહ દર્શનમ્) તેવો જ પ્રત્યક્ષપણે તેનો અનુભવ, (એતદેવ) તે જ (નિયમાત્) નિશ્ચયથી (સમ્યગ્દર્શનમ્) સમ્યગ્દર્શન છે. ભાવાર્થ આમ છે—સમ્યગ્દર્શન જીવનો ગુણ છે. તે ગુણ સંસાર-અવસ્થામાં વિભાવરૂપ પરિણમ્યો છે; તે જ ગુણ જ્યારે સ્વભાવરૂપ પરિણમે ત્યારે મોક્ષમાર્ગ છે. વિવરણ—સમ્યક્ત્વભાવ થતાં નૂતન જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્માશ્લેષ મટે છે, પૂર્વબદ્ધ કર્મ (નર્જરે) છે; તેથી મોક્ષમાર્ગ છે. અહીં કોઈ આશંકા કરશે કે મોક્ષમાર્ગ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેના મળવાથી થાય છે. ઉત્તર આમ છે—શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ અનુભવતાં ત્રણેય છે. કેવો છે શુદ્ધ જીવ? “શુદ્ધનયતઃ એકત્વે નિયતસ્ય” (શુદ્ધનયતઃ) નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્રની દૃષ્ટિથી જેતાં (એકત્વે) શુદ્ધપણું (નિયતસ્ય) તે-રૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જીવનું લક્ષણ ચેતના છે. તે ચેતના ત્રણ પ્રકારની છે—એક જ્ઞાનચેતના, એક કર્મચેતના, એક કર્મફળચેતના. તેમાં જ્ઞાનચેતના શુદ્ધ ચેતના છે, બાકીની અશુદ્ધ ચેતના છે. તેમાં અશુદ્ધ ચેતનારૂપ વસ્તુનો સ્વાદ સર્વ જીવોને અનાદિનો પ્રગટ જ છે; તે-રૂપ અનુભવ સમ્યક્ત્વ નથી, શુદ્ધ ચેતનામાત્ર વસ્તુસ્વરૂપનો આસ્વાદ આવે તો સમ્યક્ત્વ છે.* xxx વળી કેવી છે જીવવસ્તુ? “વ્યાપ્તુઃ” વૈતાના ગુણ-પર્યાયો સહિત છે. આટલું કહીને શુદ્ધપણું દઢ કર્યું છે. કોઈ આશંકા કરશે કે સમ્યક્ત્વગુણ અને જીવવસ્તુનો ભેદ છે કે અભેદ છે? ઉત્તર આમ છે કે અભેદ છે—“આત્મા ચ તાવાનયમ્” (અયમ્) આ (આત્મા) જીવવસ્તુ (તાવાન) સમ્યક્ત્વગુણમાત્ર છે, ૬.

(અનુરૂપ)

**અતઃ શુદ્ધનયાયત્તં પ્રત્યગ્જ્યોતિશ્ચકાસ્તિ તત્ ।
નવતત્ત્વગતત્વેઽપિ યદેકત્વં ન મુચ્ચતિ ॥ ૭ ॥**

* પંડિત શ્રી રાજમલ્લજી કૃત ટીકામાં અહીં “પૂર્ણજ્ઞાનઘનસ્ય” પદનો અર્થ કરવો રહી ગયો છે, જે અર્થ આ પ્રમાણે કરી શકાય:—વળી કેવો છે શુદ્ધ જીવ? “પૂર્ણજ્ઞાનઘનસ્ય” પૂર્ણ સ્વ-પર આલોકશક્તિનો પુંજ છે.

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ અતઃ તત્ પ્રત્યગ્જ્યોતિશ્ચકાસ્તિ ” (અતઃ) અહીંથી હવે (તત્) તે જ (પ્રત્યગ્જ્યોતિઃ) શુદ્ધ ચેતનામાત્ર વસ્તુ (ચકાસ્તિ) શબ્દો દ્વારા યુક્તિથી કહેવામાં આવે છે. કેવી છે વસ્તુ? “ શુદ્ધનયાયત્તં ” (શુદ્ધનય) વસ્તુમાત્રને (આયત્તં) આધીન છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેને અનુભવતાં સમ્યક્ત્વ થાય છે તે શુદ્ધ સ્વરૂપને કહે છે:—“ યદેકત્વં ન મુઠ્ઠચતિ ” (યત્) જે શુદ્ધ વસ્તુ (એકત્વં) શુદ્ધપણાને (ન મુઠ્ઠચતિ) નથી છોડતી. અહીં કોઈ આશંકા કરશે કે જીવવસ્તુ જ્યારે સંસારથી છૂટે છે ત્યારે શુદ્ધ થાય છે. ઉત્તર આમ છે—જીવવસ્તુ દ્રવ્યદૃષ્ટિએ વિચારતાં ત્રણે કાળ શુદ્ધ છે. તે જ કહે છે—“ નવતત્ત્વગતત્ત્વેઽપિ ” (નવતત્ત્વ) જીવ-અજીવ-આસ્રવ-અંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ-પુણ્ય-પાપ (ગતત્ત્વે ઝપિ) તે-રૂપ પરિણામી છે તોપણ શુદ્ધસ્વરૂપ છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેમ અગ્નિ દાહકક્ષણુ છે, તે કાષ, તૃણ, છાણાં આદિ સમસ્ત દાહને દહે છે. દહતો થકો અગ્નિ દાહકાર થાય છે; પરંતુ તેનો વિચાર છે કે જે તેને કાષ, તૃણ અને છાણાની આકૃતિમાં જોવામાં આવે તો કાષનો અગ્નિ, તૃણનો અગ્નિ અને છાણાનો અગ્નિ એમ કહેવું સાચું જ છે, અને જે અગ્નિની ઉણુતામાત્ર વિચારવામાં આવે તો ઉણુમાત્ર છે, કાષનો અગ્નિ, તૃણનો અગ્નિ અને છાણાનો અગ્નિ એવા સમસ્ત વિકલ્પ જૂઠા છે; તેવી જ રીતે નવ તત્ત્વરૂપ જીવના પરિણામો છે, તે પરિણામો કેટલાક શુદ્ધરૂપ છે. કેટલાક અશુદ્ધરૂપ છે; જે નવ પરિણામોમાં જ જોવામાં આવે તો નવે તત્ત્વ સાચાં છે અને જે ચેતનામાત્ર અનુભવ કરવામાં આવે તો નવે વિકલ્પ જૂઠા છે.

(માલિની)

ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નમુન્નીયમાનં
 કનકમિવ નિમગ્નં વર્ણમાલાકલાપે ।
 અથ સતતવિવિક્તં દૃશ્યતામેકરૂપં
 પ્રતિપદમિદમાત્મજ્યોતિરુદ્યોતમાનમ્ ॥ ૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:— “ આત્મજ્યોતિઃ દૃશ્યતામ્ ” (આત્મજ્યોતિઃ) આત્મજ્યોતિ અર્થાત્ જીવદ્રવ્યનું શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર, (દૃશ્યતામ્) સર્વથા અનુભવ-

રૂપ હો. કેવી છે આત્મજ્યોતિ? “ ચિરમિતિ નવતત્ત્વચ્છન્નં, અથ સતતવિવિક્તં ” આ અવસરે નાટ્યરસની પેઠે એક જીવવસ્તુ આશ્ચર્યકારી અનેક ભાવરૂપ એક જ સમયે દેખાય છે, એ જ કારણથી આ શાસ્ત્રનું નામ નાટક સમયસાર છે. તે જ કહે છે—(ચિરમ્) અમર્યાદ કાળથી (ક્ષતિ) જે વિભાવરૂપ રાગાદિ પરિણામ-પર્યાયમાત્ર વિચારવામાં આવે તો જ્ઞાનવસ્તુ (નવતત્ત્વચ્છન્નં) પૂર્વેક્ષિત જીવાદિ નવ તત્ત્વરૂપે આચ્છાદિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવવસ્તુ અનાદિ કાળથી ધાતુ અને પાપાણુના સંયોગની પેઠે કર્મ-પર્યાય સાથે મળેલી જ આલી આવે છે અને મળી થકી તે રાગાદિ વિભાવપરિણામો સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપે સ્વયં પરિણમે છે. તે પરિણમન જેવામાં આવે, જીવનું સ્વરૂપ ન જેવામાં આવે, તો જીવવસ્તુ નવ તત્ત્વરૂપ છે એમ દૃષ્ટિમાં આવે છે; આવું પણ છે, સર્વથા જૂઠું નથી, કેમ કે વિભાવરૂપ રાગાદિ પરિણામશક્તિ જીવમાં જ છે. “ અથ ” હવે ‘ અથ ’ પદ દ્વારા ળીજે પક્ષ ખતાવે છે:—તે જ જીવ-વસ્તુદ્રવ્યરૂપ છે, યોતાના ગુણપર્યાયે વિરાજમાન છે, જે શુદ્ધ દ્રવ્યસ્વરૂપ જેવામાં આવે, પર્યાયસ્વરૂપ ન જેવામાં આવે તો તે કેવી છે? “ સતતવિવિક્તમ્ ” (સતત) નિરંતર (વિવિક્ત) નવ તત્ત્વના વિકલ્પથી રહિત છે, શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે તે આત્મજ્યોતિ? “ વર્ણમાલાકલાપે કનકમિવ નિમગ્નં ” ‘ વર્ણમાલા ’ પદના જે અર્થ છે—એક તો *ખનવારી, અને ળીજે ભેદપંક્તિ; ભાવાર્થ આમ છે કે ગુણ-ગુણીના ભેદરૂપ ભેદપ્રકાશ; ‘ કલાપ ’નો અર્થ સમૂહ છે. આથી એમ અર્થ ઊપજ્યો કે જેમ એક જ સોનું *વાનભેદથી અનેકરૂપ કહેવાય છે તેમ એક જ જીવવસ્તુ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપે અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રોવ્યરૂપે અનેક-રૂપ કહેવાય છે. ‘ અથ ’ હવે ‘ અથ ’ પદ દ્વારા ફરીને ળીજે પક્ષ ખતાવે છે:—“ પ્રતિપદમ્ એકરૂપં ” (પ્રતિપદમ) ગુણ-પર્યાયરૂપ અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રોવ્યરૂપ અથવા દૃષ્ટાંતની અપેક્ષાએ વાનભેદરૂપ જેટલા ભેદો છે તે ળધા ભેદોમાં પણ (એકરૂપ) યોતે (એક) જ છે. વસ્તુનો વિચાર કરતાં ભેદરૂપ પણ વસ્તુ જ છે, વસ્તુથી ભિન્ન ભેદ કોઈ વસ્તુ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે સુવર્ણમાત્ર ન જેવામાં આવે, વાનભેદમાત્ર જેવામાં આવે તો વાનભેદ છે;

* ખનવારી = સોનું તપાવવાની કૂલડી

x હસ વર્ણ, ચૌદ વર્ણ આદિ સોનામાં જે ભેદ છે તેને વાનભેદ કહે છે.

સોનાની શક્તિ એવી પણ છે; જે વાનભેદ ન જોવામાં આવે, કેવળ સુવર્ણ-
માત્ર જોવામાં આવે, તે વાનભેદ જૂઠા છે; તેવી રીતે જે શુદ્ધ જીવવસ્તુમાત્ર
ન જોવામાં આવે, ગુણ-પર્યાયમાત્ર કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યમાત્ર જોવામાં આવે,
તો ગુણ-પર્યાયો છે, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય છે; જીવવસ્તુ આવી પણ છે; જે
ગુણ-પર્યાયભેદ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યભેદ ન જોવામાં આવે, વસ્તુમાત્ર જોવામાં
આવે, તે સમસ્ત ભેદ જૂઠા છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે
આત્મજ્યોતિ? “ઉચ્ચીમાનં” ચેતનાલક્ષણથી જાણાય છે, તેથી અનુમાન-
ગોચર પણ છે. હવે બીજો પક્ષ— “ઉદ્યોતમાનમ્” પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનગોચર છે.
ભાવાર્થ આમ છે કે ભેદબુદ્ધિ કરતાં જીવવસ્તુ ચેતનાલક્ષણથી જીવને બાણે
છે, વસ્તુ વિચારતાં એટલા વિકલ્પ પણ જૂઠા છે, શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર છે. આવો
અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. ૮.

-પરોક્ષ
-પ્રત્યક્ષ

(માલિની)

**ઉદયતિ ન નયશ્રીરસ્તમેતિ પ્રમાણં
કચિદપિ ચ ન વિદ્મો યાતિ નિક્ષેપચક્રમ્ ।
કિમપરમભિદ્ધ્મો ધામ્નિ સર્વકષેઽસ્મિ-
ન્નુભવમુપયાતે માતિ ન દ્વૈતમેવ ॥ ૯ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“અસ્મિન્ ધામ્નિ અનુભવમુપયાતે દ્વૈતમેવ ન
માતિ” (અસ્મિન્) આ-સ્વયંસિદ્ધ (ધામ્નિ) ચેતનાત્મક જીવવસ્તુને (અનુ-
ભવમ્) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ (ઉપયાતે) આવતાં (દ્વૈતમ્ એવ) સૂક્ષ્મ-સ્થૂળ
અન્તર્જલપ અને બહિર્જલપરૂપ બધા વિકલ્પો (ન માતિ) નથી શોભતા.
ભાવાર્થ આમ છે—અનુભવ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એટલે વેદ-
વેદકભાવપણે આસ્વાદરૂપ છે; તે અનુભવ પરસહાયથી નિરપેક્ષપણે છે.
આવો અનુભવ જેકે જ્ઞાનવિશેષ છે તેપણુ સમ્યક્ત્વની સાથે અવિનાભૂત
છે, કેમ કે તે સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે, મિથ્યાદષ્ટિને નથી હોતો એવો નિશ્ચય
છે. આવો અનુભવ થતાં જીવવસ્તુ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષપણે
આસ્વાદે છે. તેથી જેટલા કાળ સુધી અનુભવ છે તેટલા કાળ સુધી વચન-
વ્યવહાર સહજ જ અટકી જાય છે, કેમ કે વચનવ્યવહાર તો પરોક્ષપણે
કથક છે. આ જીવ તો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવશીલ છે, તેથી (અનુભવકાળમાં)

૧. સન-૦૧૧-૫ માં ૨૩૪ પૃષ્ઠે જે તથા કી. ૪૫૨૧૨ આસ્વાદનું જ
પ્રપચનસાર બાલક ની રચના— સ્વપિતૃત્વે સમ્યક્દષ્ટિ તથા જિન્દગી
સંબંધે—

વચનવ્યવહાર પર્યાંત કાંઈ રહ્યું નહિ. કેવી છે જીવવસ્તુ? “ સર્વકષે ” (સર્વે)
 બધા પ્રકારના વિકલ્પોની (કષે) ક્ષયકરણશીલ (ક્ષય કરવાના સ્વભાવવાળી)
 છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેમ સૂર્યપ્રકાશ અંધકારથી સહજ જ ભિન્ન છે
 તેમ અનુભવ પણ સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત જ છે. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરશે
 કે અનુભવ થતાં કોઈ વિકલ્પ રહે છે કે જેમનું નામ વિકલ્પ છે તે બધાય
 મટે છે? ઉત્તર આમ છે કે બધાય વિકલ્પો મટે છે; તે જ કહે છે—
 “ નયશ્રીરપિ ન ઉદયતિ, પ્રમાણમપિ અસ્તમેતિ, ન વિદ્યઃ નિક્ષેપચક્રમપિ ક્વચિત્
 યાતિ, અપરમ્ કિમ્ અમિદમ્ : ” જે અનુભવ આવતાં પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપ પણ
 જૂઠાં છે, ત્યાં રાગાદિ વિકલ્પોની શી કથા? ભાવાર્થ આમ છે કે રાગાદિ
 તો જૂઠાં જ છે, જીવસ્વરૂપથી બાહ્ય છે. પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપરૂપ બુદ્ધિ દ્વારા
 એક જ જીવદ્રવ્યના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયરૂપ અથવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યરૂપ ભેદ
 કરવામાં આવે છે તે બધા જૂઠાં છે; આ બધા જૂઠાં થતાં જે કંઈ વસ્તુનો
 સ્વાદ છે તે અનુભવ છે. (પ્રમાણ) યુગપદ્ અનેક ધર્મગ્રાહક જ્ઞાન; તે પણ
 વિકલ્પ છે. (નય) વસ્તુના કોઈ એક ગુણનું ગ્રાહક જ્ઞાન; તે પણ વિકલ્પ
 છે. (નિક્ષેપ) ઉપચારઘટનારૂપ જ્ઞાન; તે પણ વિકલ્પ છે. ભાવાર્થ આમ છે
 કે અનાદિ કાળથી જીવ અજ્ઞાની છે, જીવસ્વરૂપને નથી જાણતો. તે જ્યારે
 જીવસત્ત્વની પ્રતીતિ આવવી ઇચ્છે ત્યારે જેવી રીતે પ્રતીતિ આવે તેવી જ
 રીતે વસ્તુસ્વરૂપ સાધવામાં આવે છે. તે સાધના ગુણ-ગુણીજ્ઞાન દ્વારા થાય
 છે, બીજો ઉપાય તો કોઈ નથી. તેથી વસ્તુસ્વરૂપને ગુણ-ગુણીભેદરૂપ
 વિચારતાં પ્રમાણ-નય-નિક્ષેપરૂપ વિકલ્પો ઊપજે છે. તે વિકલ્પો પ્રથમ
 અવસ્થામાં ભલા જ છે તોપણ સ્વરૂપમાત્ર અનુભવતાં જૂઠાં છે. ૯.

(ઉપજાતિ)

આત્મસ્વભાવં પરભાવભિન્ન-

માપૂર્ણમાદ્યન્તવિમુક્તમેકમ્ ।

વિલીનસંકલ્પવિકલ્પજાલં

પ્રકાશયન્ શુદ્ધનયોઽભ્યુદેતિ ॥ ૧૦ ॥

અંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ શુદ્ધનયઃ અભ્યુદેતિ ” (શુદ્ધનયઃ) નિરુપાધિ

જીવવસ્તુસ્વરૂપનો ઉપદેશ (અમ્યુદેતિ) પ્રગટ થાય છે. શું કરતો થકો પ્રગટ થાય છે? “ એકમ્ પ્રકાશયન્ ” (એકમ્) શુદ્ધસ્વરૂપ જીવવસ્તુને (પ્રકાશયન્) નિરૂપતો થકો. કેવું છે શુદ્ધ જીવસ્વરૂપ? “ આઘન્તવિમુક્તમ્ ” (આઘન્ત) સમસ્ત પાછલા અને આગામી કાળથી (વિમુક્તમ્) રહિત છે. ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ જીવવસ્તુનો આદિ પણ નથી, અંત પણ નથી. જે આવું સ્વરૂપ સૂચવે તેનું નામ શુદ્ધનય છે. વળી કેવી છે જીવવસ્તુ? “ વિલીનસંકલ્પવિકલ્પજાલં ” (વિલીન) વિલય થઈ ગયા છે (સંકલ્પ) રાગાદિ પરિણામ અને (વિકલ્પ) અનેક નયવિકલ્પરૂપ જ્ઞાનના પર્યાય જેને એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત વસ્તુસ્વરૂપનો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે. વળી કેવી છે શુદ્ધ જીવવસ્તુ? “ પરમાવભિન્નમ્ ” રાગાદિ ભાવોથી ભિન્ન છે. વળી કેવી છે? “ આપૂર્ણમ્ ” પોતાના ગુણોથી પરિપૂર્ણ છે. વળી કેવી છે? “ આત્મ-સ્વભાવં ” આત્માનો નિજ ભાવ છે. ૧૦.

(માલિની)

ન हि विदधति बद्धस्पृष्टभावादयोऽभी
स्फुटमुपरि तरन्तोऽप्येत्य यत्र प्रतिष्ठाम् ।
अनुभवतु तमेव द्योतमानं समन्तात्
जगदपगतमोहीभूय सम्यक्स्वभावम् ॥ ११ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ જગત્ તમેવ સ્વભાવમ્ સમ્યક્ અનુભવતુ ” (જગત્) સર્વ જીવરાશિ ! (તમ્ એવ) નિશ્ચયથી પૂર્વેક્ષિત (સ્વભાવમ્) શુદ્ધ જીવ-વસ્તુને (સમ્યક્) જેવી છે તેવી (અનુભવતુ) પ્રત્યક્ષપણે સ્વસંવેદનરૂપ આસ્વાદો. કેવો થઈને આસ્વાદો? “ અપગતમોહીભૂય ” (અપગત) ટળી ગઈ છે (મોહીભૂય) શરીરાદિ પરદ્રવ્ય સાથે એકત્વબુદ્ધિ જેની એવો થઈને. ભાવાર્થ આમ છે કે સંસારી જીવને સંસારમાં વસતાં અનંત કાળ ગયો. શરીરાદિ પરદ્રવ્ય-સ્વભાવ હતો, પરંતુ આ જીવ પોતાનો જ જાણીને પ્રવર્ત્યો; તો બ્યારે આ વિપરીત બુદ્ધિ છૂટે ત્યારે જ આ જીવ શુદ્ધસ્વરૂપ અનુભવવાને યોગ્ય થાય છે. કેવું છે શુદ્ધસ્વરૂપ? “ સમન્તાત્ દ્યોતમાનં ” (સમન્તાત્) સર્વ પ્રકારે (દ્યોતમાનં) પ્રકાશમાન છે. ભાવાર્થ

કરવાથી (એ) નિઃસંદેહ (ચિત્તઃ સ્તોત્રં) જીવદ્રવ્યની સ્તુતિ (ભવતિ) થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે—જેવી રીતે ‘પીણું, ભારી અને ચીકણું સુવર્ણ’ એમ કહેતાં સુવર્ણની સ્વરૂપસ્તુતિ થાય છે, તેવી જ રીતે ‘કેવળી એવા છે કે જેમણે પ્રથમ જ શુદ્ધ જીવસ્વરૂપનો અનુભવ કર્યો છે એટલે કે દ્વિદ્રિય-વિષય-ક્રમાયને જીવ્યાં છે, પછી મૂળથી ખપાવ્યાં છે, સકળ કર્મ ક્ષય કર્યાં છે એટલે કે કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, કેવળવીર્ય અને કેવળસુખરૂપે બિરાજમાન પ્રગટ છે’ એમ કહેતાં—જાણતાં—અનુભવતાં કેવળીની ગુણસ્વરૂપ સ્તુતિ થાય છે. આથી આ અર્થ નિશ્ચિત કર્યો કે જીવ અને કર્મ એક નથી, ભિન્ન ભિન્ન છે. વિવરણ—જીવ અને કર્મ એક હોત તો આટલો સ્તુતિભેદ કેમ હોત? ૨૭.

(માલિની)

**इति परिचिततत्त्वैरात्मकायैकतायां
नयविभजनयुक्त्यात्यन्तमुच्छादितायाम् ।
अवतरति न बोधो बोधमेवाद्य कस्य
स्वरमभसकृष्टः प्रस्फुटन्नेक एव ॥ २८ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“इति कस्य बोधः बोधम् अद्य न अवतरति” (इति) આ પ્રકારે ભેદ દ્વારા સમજાવતાં (कस्य) ત્રણ લોકમાં એવો કર્યો જીવ છે કે જેને (बोधः) બોધ અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિ (बोधम्) સ્વસ્વરૂપના પ્રત્યક્ષ અનુભવશીલપણે (अद्य) આજ પણ (न अवतरति) પરિણમનશીલ ન થાય? ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ-કર્મનું ભિન્નપણું અતિશય પ્રગટ કરીને બતાવ્યું; એ સાંભળતાં જે જીવને જ્ઞાન ઊપજતું નથી તેને ઠપકો દીધો છે. કયા પ્રકારે ભેદ દ્વારા સમજાવતાં? તે જ ભેદપ્રકાર બતાવે છે— “आत्मकायैकतायां परिचिततत्त्वैः नयविभजनयुक्त्या अत्यन्तम् उच्छादितायाम्” (आत्म) ચેતનદ્રવ્ય અને (काय) કર્મપિંડના (एकतायां) એકત્વપાણાને, (ભાવાર્થ આમ છે કે જીવ-કર્મ અનાદિબંધપર્યાયરૂપ એકપિંડ છે તેને,) (परिचिततत्त्वैः) સર્વજ્ઞો દ્વારા [વિવરણ—(परिचित) પ્રત્યક્ષપણે જાણ્યા છે (तत्त्वैः) જીવાદિ સકળ દ્રવ્યોના ગુણ-પર્યાયોને જેમણે એવા સર્વજ્ઞદેવ દ્વારા] (नय) દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકરૂપ પક્ષપાતના (विभजन) વિભાગ—ભેદનિરૂપણ, (युक्त्या) ભિન્ન-

સંસ્કાર છૂટી જાય છે તે જ કાળે તેને અનુભવ છે. તેનું વિવરણ—શુદ્ધ ચેતનામાત્રનો આસ્વાદ આવ્યા વિના અશુદ્ધ ભાવરૂપ પરિણામ છૂટતા નથી અને અશુદ્ધ સંસ્કાર છૂટ્યા વિના શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. તેથી જે કાંઈ છે તે એક જ કાળ, એક જ વસ્તુ, એક જ જ્ઞાન, એક જ સ્વાદ છે. હવે જેને શુદ્ધ અનુભવ થયો છે તે જીવ જેવો છે તેવો જ કહે છે. ૨૬.

(સ્વાગતા)

**સર્વતઃ સ્વરસનિર્ભરભાવં
ચેતયે સ્વયમહં સ્વમિહૈકમ્ ।
નાસ્તિ નાસ્તિ મમ કશ્ચન મોહઃ
શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ ॥ ૩૦ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“इह अहं एकम् स्वम् स्वयम् चेतये ” (इह) વિભાવપરિણામો છૂટી ગયા હોવાથી (અહં) અનાદિનિધન ચિદ્રૂપ વસ્તુ એવો હું (एकं) સમસ્ત ભેદબુદ્ધિથી રહિત શુદ્ધ વસ્તુમાત્ર (स्वं) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્ર વસ્તુને (स्वयम्) પરોપદેશ વિના જ પોતામાં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષરૂપ (ચેતયે) આસ્વાદું છું—(દ્રવ્યદષ્ટિથી) જેવો હું છું એવો હવે (પર્યાયમાં) સ્વાદ આવે છે. કેવી છે શુદ્ધ ચિદ્રૂપવસ્તુ ? “ સર્વતઃ સ્વરસનિર્ભરભાવં ” (સર્વતઃ) અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં (સ્વરસ) ચૈતન્યપણાથી (નિર્ભર) સંપૂર્ણ છે (ભાવં) સર્વસ્થ જેનું એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે—કોઈ જાણશે કે જૈનસિદ્ધાન્તનો વારંવાર અભ્યાસ કરવાથી દૃઢ પ્રતીતિ થાય છે તેનું નામ અનુભવ છે, પણ એમ નથી; મિથ્યાત્વકર્મનો રસ-પાક મટતાં મિથ્યાત્વભાવરૂપ પરિણમન મટે છે ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદ આવે છે તેનું નામ અનુભવ છે. વળી અનુભવશીલ જીવ જેવું અનુભવે છે તેવું કહે છે—“ મમ કશ્ચન મોહઃ નાસ્તિ નાસ્તિ ” (મમ) મારે (કશ્ચન) દ્રવ્યપિંડરૂપ અથવા જીવસંબંધી ભાવપરિણમનરૂપ (મોહઃ) જેટલા વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ તે બધા (નાસ્તિ નાસ્તિ) સર્વથા નથી, નથી. હવે તે જેવો છે તેવો કહે છે—“ શુદ્ધચિદ્ધનમહોનિધિરસ્મિ ” (શુદ્ધ) સમસ્ત વિકલ્પોથી રહિત (ચિત્) ચૈતન્યના (ઘન) સમૂહરૂપ (મહઃ)

અજીવ અધિકાર

(શાર્દૂલવિક્રમીકૃત)

જીવાજીવવિવેકપુષ્કલદ્વશા પ્રત્યાયયત્પાર્ષદાન
આસંસારનિબદ્ધબન્ધનવિધિધ્વંસાદ્વિશુદ્ધં સ્ફુટત્ ।
આત્મારામમનન્તધામ મહસાધ્યક્ષેણ નિત્યોદિતં
ધીરોદાત્તમનાકુલં વિલસતિ જ્ઞાનં મનો હ્લાદયત્ ॥ ૧-૩૩ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ જ્ઞાનં વિલસતિ ” (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્
જીવદ્રવ્ય (વિલસતિ) જેવું છે તેવું પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે અહીં
સુધી વિધિરૂપે શુદ્ધાંગતત્ત્વરૂપ જીવનું નિરૂપણ કર્યું, હવે તે જ જીવનું
પ્રતિષેધરૂપે નિરૂપણ કરે છે. તેનું વિવરણ—શુદ્ધ જીવ છે, ટકોટકીર્ણું છે,
ચિદ્રૂપ છે એમ કહેવું તે વિધિ કહેવાય છે; જીવનું સ્વરૂપ ગુણસ્થાન નથી,
કર્મ-નોકર્મ જીવનાં નથી, ભાવકર્મ જીવનું નથી એમ કહેવું તે પ્રતિષેધ
કહેવાય છે. કેવું થતું થકું જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે? “ મનો હ્લાદયત્ ” (મનઃ)
અંતઃકરણેન્દ્રિયને (હ્લાદયત્) આનન્દરૂપ કરતું થકું. વળી કેવું થતું થકું?
“ વિશુદ્ધં ” આઠ કર્મેથી રહિતપણે સ્વરૂપરૂપે પરિણમ્યું થકું. વળી કેવું
થતું થકું? “ સ્ફુટત્ ” સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું?
“ આત્મારામમ્ ” (આત્મ) સ્વસ્વરૂપ જ છે (આરામમ્) કીડાવન જેવું એવું
થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “ અનન્તધામ ” (અનન્ત) મર્યાદાથી રહિત
છે (ધામ) તેજઃપુજ જેનો એવું થતું થકું. વળી કેવું થતું થકું? “ અધ્યક્ષેણ
મહસા નિત્યોદિતં ” (અધ્યક્ષેણ) નિરાવરણ પ્રત્યક્ષ (મહસા) ચૈતન્યશક્તિ વડે
(નિત્યોદિતં) ત્રિકાળ શાશ્વત છે પ્રતાપ જેનો એવું થતું થકું. વળી કેવું થતું
થકું? “ ધીરોદાત્તમ્ ” (ધીર) અડોલ અને (ડદાત્તમ્) બધાથી મોટું એવું

તેમનાથી શું? તેનું વિવરણ—કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ શરીરને જીવ કહે છે, કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ આઠ કર્મેણે જીવ કહે છે, કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ રાગાદિ સૂક્ષ્મ અધ્યવસાયને જીવ કહે છે—ઇત્યાદિરૂપે અનેક પ્રકારના બહુ વિકલ્પો કરે છે. હે જીવ! તે બધાય વિકલ્પો છોડ, કેમ કે તે જૂઠા છે. “નિમૃતઃ સન્ સ્વયં એકમ્ પश्य” (નિમૃતઃ) એકાગ્રરૂપ (સન્) થતો થકો (એકમ્) શુદ્ધ ચિદ્રૂપમાત્રનો (સ્વયમ્) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષપણે (પश्य) અનુભવ કર. “વળમાસમ્” વિપરીતપણું જે રીતે છૂટે તે રીતે છોડીને. “અપિ” વારંવાર બહુ શું કહેવું? આવો અનુભવ કરતાં સ્વરૂપપ્રાપ્તિ છે, તે જ કહે છે—“નનુ હૃદયસરસિ પુંસઃ અનુપલબ્ધિઃ કિમ્ ભાતિ” (નનુ) હે જીવ! (હૃદયસરસિ) મનરૂપી સરોવરમાં છે (પુંસઃ) જે જીવદ્રવ્ય તેની (અનુપલબ્ધિઃ) અપ્રાપ્તિ (કિમ્ ભાતિ) શોભે છે શું? ભાવાર્થ આમ છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન થાય એમ તો નથી; “ચ ઉપલબ્ધિઃ” (ચ) છે તો એમ જ છે કે (ઉપલબ્ધિઃ) અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. કેવું છે જીવદ્રવ્ય? “પુદ્ગલાત્ મિત્રધામ્નઃ” (પુદ્ગલાત્) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી (મિત્રધામ્નઃ) ભિન્ન છે—ચેતનરૂપ છે—તેજઃપુંજ જેનો એવું છે. ૨-૩૪.

(અનુબુધ)

ચિચ્છક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ ઇયાનયમ્ ।

અતોઽતિરિક્તાઃ સર્વેઽપિ ભાવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥ ૩-૩૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અયમ્ જીવઃ ઇયાન્” (અયમ્) વિદ્યમાન છે એવું (જીવઃ) ચેતનદ્રવ્ય (ઇયાન્) આટલું જ છે. કેવું છે? “ચિચ્છક્તિ-વ્યાપ્તસર્વસ્વસારઃ” (ચિચ્છક્તિ) ચેતનામાત્ર સાથે (વ્યાપ્ત) મળેલા છે (સર્વસ્વસારઃ) દર્શન, જ્ઞાન, આશિષ, સુખ, વીર્ય ઇત્યાદિ અનંત ગુણો જેના એવું છે. “અમી સર્વે અપિ પૌદ્ગલિકાઃ ભાવાઃ અતઃ અતિરિક્તાઃ” (અમી) વિદ્યમાન છે એવા, (સર્વે અપિ) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મરૂપ જેટલા છે તે બધા, (પૌદ્ગલિકાઃ) અચેતન પુદ્ગલદ્રવ્યથી ઊપજ્યા છે એવા (ભાવાઃ) અશુદ્ધ રાગાદિરૂપ સમસ્ત વિભાવપરિણામો (અતઃ) શુદ્ધચેતનામાત્ર જીવવસ્તુથી (અતિરિક્તાઃ) અત્યંત ભિન્ન છે. આવા જ્ઞાનનું નામ અનુભવ કહેવાય છે. ૩-૩૫.

(શાહલવિકીરિત)

વ્યાપ્યવ્યાપકતા તદાત્મનિ ભવેન્નૈવાતદાત્મન્યપિ
 વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસમ્ભવમૃતે કા કર્તૃકર્મસ્થિતિઃ ।
 इत्युद्दामविवेकघस्मरमहोभारेण भिन्दँस्तमो
 ज्ञानीभूय तदा स एष लसितः कर्तृत्वशून्यः पुमान् ॥ ४-४९ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તદા સ ઇષ પુમાન્ કર્તૃત્વશૂન્યઃ લસિતઃ”
 (તદા) તે કાળે (સ ઇષ પુમાન્) જે જીવ અનાદિ કાળથી મિથ્યાત્વરૂપ
 પરિણુમ્યો હતો તે જ જીવ (કર્તૃત્વશૂન્યઃ લસિતઃ) કર્મ કરવાથી રહિત થયો.
 કેવો છે જીવ? “જ્ઞાનીભૂય તમઃ મિન્દન્” (જ્ઞાનીભૂય) અનાદિથી મિથ્યાત્વરૂપ
 પરિણુમતાં જીવ-કર્મના એકપર્યાયસ્વરૂપ પરિણુમતો હતો તે છૂટ્યું, શુદ્ધ-
 ચેતન-અનુભવ થયો, એમ થતાં (તમઃ) મિથ્યાત્વરૂપ અંધકાર (મિન્દન્)
 છેદતો થકો. કોના વડે મિથ્યાત્વ-અંધકાર છૂટ્યો? “इति उद्दामविवेकघस्मर-
 महोभारेण” (इति) જે કહ્યો છે, (उद्दाम) બળવાન છે એવા (विवेक) ભેદજ્ઞાનરૂપી
 (घस्मरमहोभारेण) સૂર્યના તેજના સમૂહ વડે. હવે જે વિચારતાં ભેદજ્ઞાન થાય
 છે તે જ કહે છે—“व्याप्यव्यापकता तदात्मनि भवेत्” (व्याप्य) સમસ્ત
 ગુણરૂપ અને પર્યાયરૂપ ભેદ-વિકલ્પો તથા (व्यापकता) એક દ્રવ્યરૂપ વસ્તુ
 (तदात्मनि) એક સત્ત્વરૂપ વસ્તુમાં (भवेत्) હોય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ
 સુવર્ણ પીણું, ભારે, ચીકણું એમ કહેવા માટે છે, પરંતુ એક સત્ત્વ છે તેમ
 જીવદ્રવ્ય જ્ઞાતા, દષ્ટા એમ કહેવા માટે છે, પરંતુ એક સત્ત્વ છે. એ પ્રમાણે
 એક સત્ત્વમાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા હોય છે અર્થાત્ ભેદયુક્તિ કરવામાં આવે તો
 વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા હોય છે. વિવરણઃ—વ્યાપક અર્થાત્ દ્રવ્ય-પરિણામી પોતાના
 પરિણામનો કર્તા હોય છે; વ્યાપ્ય અર્થાત્ તે પરિણામ દ્રવ્યે કર્યા. જેમાં
 (એક સત્ત્વમાં) આવો ભેદ કરવામાં આવે તો થાય છે, ન કરવામાં આવે
 તો નથી થતો. “अतदात्मनि अपि न एव” (अतदात्मनि) જીવસત્ત્વથી પુહ્નલ-
 દ્રવ્યનું સત્ત્વ ભિન્ન છે, (अपि) નિશ્ચયથી (न एव) વ્યાપ્ય-વ્યાપકતા નથી.
 ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ ઉપચારમાત્રથી દ્રવ્ય પોતાના પરિણામનો કર્તા છે,
 તે જ પરિણામ દ્રવ્યથી કરાયેલો છે તેમ અન્ય દ્રવ્યનો કર્તા અન્ય દ્રવ્ય
 ઉપચારમાત્રથી પણ નથી, કારણ કે એક સત્ત્વ નથી, ભિન્ન સત્ત્વ છે.

જીવદ્રવ્ય છે એમ જાણવું જૂઠું છે; કેમ કે જીવદ્રવ્યનું અને પુદ્ગલદ્રવ્યનું એક સત્ત્વ નથી (ત્યાં) કર્તા-કર્મ-ક્રિયાની ઘટના કેવી? ૬-૫૧.

(આર્યા)

एकः परिणमति सदा परिणामो जायते सदैकस्य ।

एकस्य परिणतिः स्यादनेकमप्येकमेव यतः ॥ ७-५२ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“સદા એકઃ પરિણમતિ” (સદા) ત્રણે કાળે (એકઃ) સત્તામાત્ર વસ્તુ (પરિણમતિ) પોતાનામાં અવસ્થાન્તરરૂપ થાય છે; “સદા એકસ્ય પરિણમઃ જાયતે” (સદા) ત્રિકાળગોચર (એકસ્ય) સત્તામાત્ર છે વસ્તુ તેની (પરિણમઃ જાયતે) અવસ્થા વસ્તુરૂપ છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ સત્તામાત્ર વસ્તુ અવસ્થારૂપ છે તેમ અવસ્થા પણ વસ્તુરૂપ છે;] “પરિણતિઃ એકસ્ય સ્યાત્” (પરિણતિઃ) ક્રિયા (એકસ્ય સ્યાત્) તે પણ સત્તામાત્ર વસ્તુની છે; [ભાવાર્થ આમ છે કે ક્રિયા પણ વસ્તુમાત્ર છે, વસ્તુથી ભિન્ન સત્ત્વ નથી;] “યતઃ અનેકમ્ અપિ એકમ્ એવ” (યતઃ) કારણ કે (અનેકમ્) એક સત્ત્વના કર્તા-કર્મ-ક્રિયારૂપ ત્રણ ભેદ (અવિ)-એવું પણ ભેદે છે તોપણ (એકમ્ એવ) સત્તામાત્ર વસ્તુ છે, ત્રણેય વિકલ્પો જૂઠા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યરૂપ પુદ્ગલપિંડ-કર્મનો કર્તા જીવવસ્તુ છે એવું જાણપણું મિથ્યાજ્ઞાન છે, કેમ કે એક સત્ત્વમાં કર્તા-કર્મ-ક્રિયા ઉપચારથી કહેવાય છે; ભિન્ન સત્ત્વરૂપ છે જે જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય તેમને કર્તા-કર્મ-ક્રિયા ક્યાંથી ઘટશે? ૭-૫૨.

(આર્યા)

नोभौ परिणमतः खलु परिणामो नोभयोः प्रजायेत ।

उभयोर्न परिणतिः स्याद्यदनेकमनेकमेव सदा ॥ ८-५३ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ખલુ ઉભૌ ન પરિણમતઃ” (ખલુ) એવો નિશ્ચય છે કે (ઉભૌ) એક ચેતનાલક્ષણુ જીવદ્રવ્ય અને એક અચેતન કર્મ-પિંડરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્ય (ન પરિણમતઃ) મળીને એકપરિણામરૂપે પરિણમતાં નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય પોતાની શુદ્ધ ચેતનારૂપે અથવા અશુદ્ધ ચેતનારૂપે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે પરિણમે છે, પુદ્ગલદ્રવ્ય પણ પોતાના

અચેતન લક્ષણરૂપે—શુદ્ધ પરમાણુરૂપે અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડરૂપે પોતાનામાં વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે પરિણામે છે, વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું તો છે પરંતુ જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય બંને મળીને, અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે જે રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ તે-રૂપે પરિણામે છે એમ તો નથી; અથવા જીવ અને પુદ્ગલ મળીને જ્ઞાનાવરણાદિ પુદ્ગલકર્મપિંડરૂપે પરિણામે છે એમ તો નથી;] “ ઉભયોઃ પરિણામઃ ન પ્રજાયેત ” (ઉભયોઃ) જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય તેમના (પરિણામઃ) બંને મળીને એકપર્યાયરૂપ પરિણામ (ન પ્રજાયેત) થતા નથી; “ ઉભયો પરિણતિઃ ન સ્યાત્ ” (ઉભયોઃ) જીવ અને પુદ્ગલની (પરિણતિઃ) મળીને એક ક્રિયા (ન સ્યાત્) થતી નથી;—વસ્તુનું સ્વરૂપ આવું જ છે; “ યતઃ અનેકમ્ અનેકમ્ એવ સદા ” (યતઃ) કારણ કે (અનેકમ્) ભિન્ન સત્તારૂપ છે જીવ-પુદ્ગલ (અનેકમ્ એવ સદા) તે તો જીવ-પુદ્ગલ સદાય ભિન્નરૂપ છે, એકરૂપ કેમ થઈ શકે? ભાવાર્થ આમ છે કે જીવદ્રવ્ય-પુદ્ગલદ્રવ્ય ભિન્ન સત્તારૂપ છે તેને પહેલાં ભિન્ન સત્તાપણું છોડી એક સત્તારૂપ થાય તો પછી કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપણું ઘટે. તે તો એકરૂપ થતાં નથી તેથી જીવ-પુદ્ગલનું પરસ્પર કર્તા-કર્મ-ક્રિયાપણું ઘટતું નથી. ૮-૫૩.

(આર્યા)

नैकस्य हि कर्तारौ द्वौ स्तो द्वे कर्मणी न चैकस्य ।

नैकस्य च क्रिये द्वे एकमनेकं यतो न स्यात् ॥ ૯-૫૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—અહીં કોઈ મતાન્તર નિરૂપણે કે દ્રવ્યની અનન્ત શક્તિઓ છે, તો એક શક્તિ એવી પણ હશે કે એક દ્રવ્ય બે દ્રવ્યોના પરિણામને કરે; જેવી રીતે જીવદ્રવ્ય પોતાના અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે કરે તેવી જ રીતે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડને વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે કરે. ઉત્તર આમ છે કે દ્રવ્યને અનન્ત શક્તિઓ તો છે પરંતુ એવી શક્તિ તો કોઈ નથી કે જેનાથી, જેવી રીતે પોતાના ગુણ સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે છે તેવી જ રીતે પરદ્રવ્યના ગુણ સાથે પણ વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે થાય. “ હિ એકસ્ય દ્વૌ કર્તારૌ ન ” (હિ) નિશ્ચયથી (એકસ્ય) એક પરિણામના (દ્વૌ કર્તારૌ ન) બે દ્રવ્ય કર્તા નથી; [ભાવાર્થ આમ છે કે અશુદ્ધ ચેતનારૂપ રાગ-દ્વેષ-મોહપરિણામનું જેવી રીતે વ્યાપ્ય-વ્યાપકપણે

તેમનો (વક્ત્રુઃ વિના) પક્ષપાત કર્યા વિના, (અચલં) ત્રણે કાળ એકરૂપ છે એવી (અવિકલ્પભાવમ્) નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ ચૈતન્યવસ્તુ તે-રૂપ (આક્રામન્) જે રીતે શુદ્ધસ્વરૂપ છે તે રીતે પરિણમતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેટલા નય છે તેટલા શ્રુતજ્ઞાનરૂપ છે; શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે, અનુભવ પ્રત્યક્ષ છે; તેથી શ્રુતજ્ઞાન વિના જે જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. તેથી પ્રત્યક્ષપણે અનુભવતો થકો જે કેઈ શુદ્ધસ્વરૂપ આત્મા “ સઃ વિજ્ઞાનૈકરસઃ ” તે જ જ્ઞાનપુંજ વસ્તુ છે એમ કહેવાય છે, “ સઃ મગવાન્ ” તે જ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર એમ કહેવાય છે, “ ષ્ણઃ પુણ્યઃ ” તે જ પવિત્ર પદાર્થ એમ પણ કહેવાય છે, “ ષ્ણઃ પુરાણઃ ” તે જ અનાદિનિધન વસ્તુ એમ પણ કહેવાય છે, “ ષ્ણઃ પુમાન્ ” તે જ અનંત ગુણે ધિરાજમાન પુરુષ એમ પણ કહેવાય છે, “ અયં જ્ઞાનં દર્શનમ્ અપિ ” તે જ સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન એમ પણ કહેવાય છે “ અથવા કિમ્ ” ખડુ શું કહીએ? “ અયમ્ એકઃ યત્ કિચ્ચન અપિ ” (અયમ્ એકઃ) આ જે છે શુદ્ધચૈતન્યવસ્તુની પ્રાપ્તિ (યત્ કિચ્ચન અપિ) તેને જે કાંઈ કહીએ તે જ છે, જેવી પણ કહેવામાં આવે તેવી જ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર-વસ્તુપ્રકાશ નિર્વિકલ્પ એકરૂપ છે, તેનાં નામનો મહિમા કરવામાં આવે તો અનન્ત નામ કહીએ તેટલાં પણ ઘટે, વસ્તુ તો એકરૂપ છે. કેવો છે તે શુદ્ધસ્વરૂપ આત્મા? “ નિમૃતૈઃ સ્વયં આસ્વાદ્યમાનઃ ” નિશ્ચલ જ્ઞાની પુરુષો વડે પોતે સ્વયં અનુભવશીલ છે. ૪૮-૯૩.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

દૂરં ભૂરવિકલ્પજાલગહને ભ્રામ્યન્નિજૌઘાચ્ચુતો

દૂરાદેવ વિવેકનિમ્નગમનાન્નીતો નિજૌઘં બલાત્ ।

વિજ્ઞાનૈકરસસ્તદેકરસિનામાત્માનમાત્મા હરન્

આત્મન્યેવ સદા ગતાનુગતતામાયાત્યયં તોયવત્ ॥ ૪૯-૫૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ અયં આત્મા ગતાનુગતતાં આયાતિ તોયવત્ ” (અયં) દ્રવ્યરૂપ વિદ્યમાન છે એવો (આત્મા) આત્મા અર્થાત્ ચેતનપદાર્થ (ગતાનુગતતામ્) સ્વરૂપથી નષ્ટ થયો હતો તે, પાછો તે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો

જીવ શુદ્ધસ્વરૂપને અનુભવે છે તે જીવ મિથ્યાત્વ-રાગાદિ ભાવનો પરિણમન-શીલ નથી હોતો. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વના પરિણામ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ હોતાં અંધકાર હોતો નથી, અંધકાર હોતાં પ્રકાશ હોતો નથી, તેમ સમ્યક્ત્વના પરિણામ હોતાં મિથ્યાત્વપરિણમન હોતું નથી. તેથી એક કાળે એક પરિણામરૂપે જીવદ્રવ્ય પરિણમે છે, તે પરિણામનું તે કર્તા હોય છે. માટે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કર્મનો કર્તા, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કર્મનો અકર્તા—એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ થયો. ૫૧-૯૬.

(ઇન્દ્રવજ્ર)

સમ્યક્સાર ગાથ
૧૦૧-૩૪

જ્ઞાનભાષ્ય સમ્યક્ મિથ્યાત્વભાષ્ય
અન્તકર્તા અન્તકર્તા જ્ઞાનમા
રાગાદિભાષ્ય જેના પક્ષે.
જ્ઞાનકો કર્તા જ્ઞાનકો કર્તા
જ્ઞાનકો કર્તા જ્ઞાનકો કર્તા

જ્ઞપ્તિઃ કરોતૌ ન હિ ભાસતેઽન્તઃ

જ્ઞપ્તૌ કરોતિશ્ચ ન ભાસતેઽન્તઃ ।

જ્ઞપ્તિઃ કરોતિશ્ચ તતો વિભિન્ને

જ્ઞાતા ન કર્તેતિ તતઃ સ્થિતં ચ ॥ ૫૨-૧૭ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અન્તઃ” સૂક્ષ્મ દ્રવ્યસ્વરૂપ દષ્ટિથી

“જ્ઞપ્તિઃ કરોતૌ ન હિ ભાસતે” (જ્ઞપ્તિઃ) જ્ઞાનગુણ અને (કરોતૌ) મિથ્યાત્વ-રાગાદિરૂપ ચીકાશ એમનામાં (ન હિ ભાસતે) એકત્વપાણું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સંસાર-અવસ્થા(રૂપ) મિથ્યાદષ્ટિ જીવને જ્ઞાનગુણ પણ છે અને રાગાદિ ચીકાશ પણ છે; કર્મખંધ થાય છે તે રાગાદિ ચીકાશથી થાય છે, જ્ઞાનગુણના પરિણમનથી થતો નથી; એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. તથા “જ્ઞપ્તૌ કરોતિઃ અન્તઃ ન ભાસતે” (જ્ઞપ્તૌ) જ્ઞાનગુણને વિષે (કરોતિઃ) અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણમનનું (અન્તઃ ન ભાસતે) અંતરંગમાં એકત્વપાણું નથી. “તતઃ જ્ઞપ્તિઃ કરોતિઃ ચ વિભિન્ને” (તતઃ) તે કારણથી (જ્ઞપ્તિઃ) જ્ઞાનગુણ અને (કરોતિઃ) અશુદ્ધપાણું (વિભિન્ને) ભિન્ન ભિન્ન છે, એકરૂપ તો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનગુણ અને અશુદ્ધપાણું, દેખતાં તો મળેલાં જેવાં દેખાય છે, પરંતુ સ્વરૂપથી ભિન્ન ભિન્ન છે. વિવરણ—જાણપણામાત્ર જ્ઞાનગુણ છે, તેમાં ગભિત એ જ દેખાય છે; ચીકાશ તે રાગાદિ છે, તેથી અશુદ્ધપાણું કહેવાય છે. “તતઃ સ્થિતં જ્ઞાતા ન કર્તા” (તતઃ) તે કારણથી (સ્થિતં) આવો સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન થયો—(જ્ઞાતા) સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ (ન કર્તા) રાગાદિ

સંવર અધિકાર

(શાદ્ધલવિકીરિત)

આસંસારવિરોધિસંવરજયૈકાન્તાવલિપ્તાસ્રવ-
ન્યકારાત્પ્રતિલબ્ધનિત્યવિજયં સમ્પાદયત્સંવરમ્ ।
વ્યાવૃત્તં પરરૂપતો નિયમિતં સમ્યક્ સ્વરૂપે સ્ફુર-
જ્જ્યોતિશ્ચિન્મયમુજ્જ્વલં નિજરસપ્રાગ્ભારમુજ્જૃમ્ભતે ॥ ૧-૧૨૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ ચિન્મયમ્ જ્યોતિઃ ઉજ્જૃમ્ભતે ” (ચિત્)
ચેતના, તે જ છે (મયમ્) સ્વરૂપ જેનું એવી (જ્યોતિઃ) જ્યોતિ અર્થાત્
પ્રકાશસ્વરૂપ વસ્તુ (ઉજ્જૃમ્ભતે) પ્રગટ થાય છે. કેવી છે જ્યોતિ ? “ સ્ફુરત્ ”
સર્વ કાળે પ્રગટ છે. વળી કેવી છે ? “ ઉજ્જ્વલં ” કર્મકલ્પકથી રહિત છે.
વળી કેવી છે ? “ નિજરસપ્રાગ્ભારમ્ ” (નિજરસ) ચેતનગુણનો (પ્રાગ્ભારમ્) સમૂહ
છે. વળી કેવી છે ? “ પરરૂપતઃ વ્યાવૃત્તં ” (પરરૂપતઃ) જ્ઞેયાકારપરિણુમનથી
(વ્યાવૃત્તં) પરાહુમુખ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—સકળ જ્ઞેયવસ્તુને જાણે છે,
તદ્રૂપ થતી નથી, પોતાના સ્વરૂપે રહે છે. વળી કેવી છે ? “ સ્વરૂપે સમ્યક્
નિયમિતં ” (સ્વરૂપે) જીવના શુદ્ધસ્વરૂપમાં (સમ્યક્) જેવી છે તેવી (નિયમિતં)
ગાઠપણે સ્થાપિત છે. વળી કેવી છે ? “ સંવરમ્ સમ્પાદયત્ ” (સંવરમ્) સંવર
અર્થાત્ ધારાપ્રવાહરૂપ આસ્રવે છે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ તેનો નિરોધ (સમ્પાદયત્)
તેની કરણશીલ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—અહીંથી માંડીને સંવરનું સ્વરૂપ
કહે છે. કેવો છે સંવર ? “ પ્રતિલબ્ધનિત્યવિજયં ” (પ્રતિલબ્ધ) પ્રાપ્ત કરી છે
(નિત્ય) શાશ્વત (વિજયં) જીત જોણે, એવો છે. શા કારણથી એવો છે ?
“ આસંસારવિરોધિસંવરજયૈકાન્તાવલિપ્તાસ્રવન્યકારાત્ ” (આસંસાર) અનંત કાળથી
માંડીને (વિરોધિ) વેરી છે એવો જે (સંવર) બધ્યમાન કર્મનો નિરોધ, તેના

ઉપરની (જય) જીતને લીધે (એકાન્તાવલિપ્ત) ‘ મારાથી મોટો ત્રણ લોકમાં કોઈ નથી ’ એવો થયો છે ગર્વ જેને એવું (આસ્રવ) ધારાપ્રવાહરૂપ કર્મનું આગમન, તેને (ન્યક્કારાત્) દૂર કરવારૂપ માનભંગના કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—આસ્રવ તથા સંવર પરસ્પર ઘણા જ વેરી છે, તેથી અનંત કાળથી સર્વ જીવરાશિ વિભાવમિથ્યાત્વપરિણુતિરૂપ પરિણુમે છે, તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનનો પ્રકાશ નથી; તેથી આસ્રવના સહારે સર્વ જીવ છે. કાળલઘિધ પામીને કોઈ આસન્નભવ્ય જીવ સમ્યક્ત્વરૂપ સ્વભાવપરિણુતિએ પરિણુમે છે, તેથી શુદ્ધ પ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, તેથી કર્મનો આસ્રવ મટે છે; તેથી શુદ્ધ જ્ઞાનની જીત ઘટે છે. ૧-૧૨૫.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

चैद्रूप्यं जडरूपतां च दधतोः कृत्वा विभागं द्वयो-

स्तर्दारुणदारणेन परितो ज्ञानस्य रागस्य च ।

भेदज्ञानमुदेति निर्मलमिदं मोदध्वमध्यासिताः

शुद्धज्ञानघनौघमेकમધુના સન્તો દ્વિતીયચ્યુતાઃ ॥ ૨-૧૨૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ इदं भेदज्ञानम् उदेति ” (इदं) પ્રત્યક્ષ એવું (ભેદજ્ઞાનમ્) ભેદજ્ઞાન અર્થાત્ જીવના શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ (ઉદેતિ) પ્રગટ થાય છે. કેવું છે? “ निर्मलम् ” રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધપરિણુતિથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “ शुद्धज्ञानघनौघम् ” (શુદ્ધજ્ઞાન) શુદ્ધસ્વરૂપનું ગ્રાહક જ્ઞાન, તેના (ઘન) સમૂહનો (ઓઘમ્) પુંજ છે. વળી કેવું છે? “ एकम् ” સમસ્ત ભેદવિકલપથી રહિત છે. ભેદજ્ઞાન કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે— “ ज्ञानस्य रागस्य च द्वयोः विभागं परतः कृत्वा ” (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનગુણુમાત્ર (રાગસ્ય ચ) અને અશુદ્ધ પરિણુતિ—તે (દ્વયોઃ) બંનેનું (વિભાગં) ભિન્ન-ભિન્નપણું (પરતઃ) એકબીજાથી (કૃત્વા) કરીને ભેદજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. કેવાં છે તે બંને? “ चैद्रूप्यं जडरूपतां च दधतोः ” ચૈતન્યમાત્ર જીવનું સ્વરૂપ, જડત્વમાત્ર અશુદ્ધપણુનું સ્વરૂપ. શેના વડે ભિન્નપણું કયું? “ अन्तर्दारुण-दारणेन ” (અન્તર્દારુણ) અંતરંગ સૂક્ષ્મ અનુભવદષ્ટિ, એવું છે (દારણેન) કરવત, તેના વડે. ભાવાર્થ આમ છે કે—શુદ્ધજ્ઞાનમાત્ર તથા રાગાદિ

અશુદ્ધપણું—એ ખંનેનો ભિન્નભિન્નપણે અનુભવ કરવાનું અતિ સૂક્ષ્મ છે, કેમ કે રાગાદિ અશુદ્ધપણું ચેતન જેવું દેખાય છે; તેથી અતિસૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી, જેમ પાણી કાદવ સાથે મળવાથી મેલું થયું છે તોપણ સ્વરૂપનો અનુભવ કરતાં સ્વચ્છતામાત્ર પાણી છે, મેલું છે તે કાદવની ઉપાધિ છે, તેમ રાગાદિ પરિણામના કારણે જ્ઞાન અશુદ્ધ એમ દેખાય છે તોપણ જાણપણામાત્ર જ્ઞાન છે, રાગાદિ અશુદ્ધપણું ઉપાધિ છે. “ સન્તઃ અધુના इदं मोदध्वम् ” (સન્તઃ) સંતો અર્થાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો (અધુના) વર્તમાન સમયમાં (इदं मोदध्वम्) શુદ્ધજ્ઞાનાનુભવને આસ્વાદો. કેવા છે સંતપુરુષો? “ અધ્યાસિતાઃ ” શુદ્ધ-સ્વરૂપનો અનુભવ છે જીવન જેમનું, એવા છે. વળી કેવા છે? “ દ્વિતીયચ્યુતાઃ ” હેય વસ્તુને અવલંબતા નથી. ૨-૧૨૬.

(માલિની)

**यदि कथमपि धारावाहिना बोधनेन
ध्रुवमुपलभमानः शुद्धमात्मानमास्ते ।
तदयमुदयदात्माराममात्मानमात्मा
परपरिणतिरोधाच्छुद्धमेवाभ्युपैति ॥ ૩-૧૨૭ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ તત્ અયમ્ આત્મા આત્માનમ્ શુદ્ધમ્ અભ્યુપૈતિ ” (તત્) તે કારણથી (અયમ્ આત્મા) આ પ્રત્યક્ષ આત્મા અર્થાત્ જીવ (આત્માનમ્) પોતાના સ્વરૂપને (શુદ્ધમ્) શુદ્ધ અર્થાત્ જેટલાં છે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ તેનાથી રહિત (અભ્યુપૈતિ) પામે છે. કેવો છે આત્મા? “ ઉદયદાત્મા-રામમ્ ” (ઉદયત) પ્રગટ થયેલ છે (આત્મા) પોતાનું દ્રવ્ય, એવો છે (આરામમ્) નિવાસ જેનો, એવો છે. શા કારણથી શુદ્ધની પ્રાપ્તિ થાય છે? “ પરપરિણતિ-રોધાત્ ” (પરપરિણતિ) અશુદ્ધપણાના (રોધાત્) વિનાશથી. અશુદ્ધપણાનો વિનાશ કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે—“ यदि आत्मा कथमपि शुद्धम् आत्मानम् उपलभमानः आस्ते ” (यदि) જો (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય (કથમપિ) કાળલિઘ્ધ પામીને સમ્યક્ત્વપર્યાયરૂપ પરિણમતું થકું, (શુદ્ધમ્) દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મથી રહિત એવા (આત્માનમ્) પોતાના સ્વરૂપને (उपलभमानः आस्ते) આસ્વાદતું થકું પ્રવર્તે છે તો. શા વડે? બોધનેન ” ભાવશ્રુતજ્ઞાન વડે. કેવું છે

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ તદ્ ભેદવિજ્ઞાનમ્ અતીવ ભાવ્યમ્ ” (તત્)
 તે કારણથી (ભેદવિજ્ઞાનમ્) સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ
 (અતીવ ભાવ્યમ્) સર્વથા ઉપાદેય છે એમ માનીને અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપ
 અનુભવ કરવાયોગ્ય છે. શાથી ? “ કિલ શુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય ઉપલમ્ભાત્ एषः संवरः
 साक्षात् सम्पद्यते ” (કિલ) નિશ્ચયથી (શુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય) જીવના શુદ્ધસ્વરૂપની
 (ઉપલમ્ભાત્) પ્રાપ્તિ થવાથી (एषः संवरः) નૂતન કર્મના આગમનરૂપ આસ્રવના
 નિરોધલક્ષણ સંવર (સાક્ષાત્ સમ્પદ્યતે) સર્વથા પ્રકારે થાય છે; “ सः
 भेदविज्ञानतः एव ” (सः) શુદ્ધસ્વરૂપનું પ્રગટપાણું (-પ્રાપ્તિ) (ભેદવિજ્ઞાનતઃ)
 શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (एव) નિશ્ચયથી થાય છે; “ तस्मात् ” તેથી ભેદ-
વિજ્ઞાન પાણુ વિનાશિક છે તથાપિ ઉપાદેય છે. ૫-૧૨૬.

(અનુષ્ટુપ)

માવયેદ્ભેદવિજ્ઞાનમિદમચ્છિન્નધારયા ।

તાવદ્યાવત્પરાચ્યુત્વા જ્ઞાનં જ્ઞાને પ્રતિષ્ઠતે ॥ ૬-૧૩૦ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ इदम् भेदविज्ञानम् तावत् अच्छिन्नधारया
 भावयेत् ” (इदम् ભેદવિજ્ઞાનમ્) પૂર્વોક્તાલક્ષણુ છે જે શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ,
 તેનો (તાવત્) તેટલા કાળ સુધી (અચ્છિન્નધારયા) અખંડિતધારાપ્રવાહરૂપે
 (ભાવયેત્) આસ્વાદ કરવો “ यावत् परात् च्युत्वा ज्ञानं ज्ञाने प्रतिष्ठते ” (યાવત્)
 કે જેટલા કાળમાં (પરાત્ ચ્યુત્વા) પરથી છૂટીને (જ્ઞાનં) આત્મા (જ્ઞાને) શુદ્ધ-
 સ્વરૂપમાં (પ્રતિષ્ઠતે) એકરૂપ પરિણમે. ભાવાર્થ આમ છે કે—નિરંતર
 શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ કરવાય છે. જે કાળે સકળકર્મક્ષયલક્ષણુ મોક્ષ થશે તે
 કાળે સમસ્ત વિકલ્પો સહજ જ છૂટી જશે. ત્યાં ભેદવિજ્ઞાન પાણુ એક
વિકલ્પરૂપ છે, કેવળજ્ઞાનની માફક જીવનું શુદ્ધસ્વરૂપ નથી, તેથી સહજ જ
વિનાશિક છે. ૬-૧૩૦.

(અનુષ્ટુપ)

ભેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધા યે કિલ કેચન ।

અસ્યૈવાભાવતો વદ્ધા વદ્ધા યે કિલ કેચન ॥ ૭-૧૩૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“યે કિલ કેચન સિદ્ધાઃ તે મેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ” (યે) આસન્નભવ્ય જીવ છે જે કોઈ (કિલ) નિશ્ચયથી, (કેચન) સંસારી જીવરાશિમાંથી જે કોઈ ગણતરીના, (સિદ્ધાઃ) સકળ કર્મોનો ક્ષય કરી નિર્વાણપદને પ્રાપ્ત થયા, (તે) તે સમસ્ત જીવ (મેદવિજ્ઞાનતઃ) સકળ પરદ્રવ્યોથી ભિન્ન શુદ્ધસ્વરૂપના અનુભવથી (સિદ્ધાઃ) મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થયા. ભાવાર્થ આમ છે કે—મોક્ષનો માર્ગ શુદ્ધસ્વરૂપનો અનુભવ; અનાદિસંસિદ્ધ એ જ એક મોક્ષમાર્ગ છે. “યે કેચન બદ્ધાઃ તે કિલ અસ્ય એવ અભાવતઃ બદ્ધાઃ” (યે કેચન) જે કોઈ (બદ્ધાઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોથી બંધાય છે (તે) તે સમસ્ત જીવ (કિલ) નિશ્ચયથી (અસ્ય એવ) આવું જે ભેદવિજ્ઞાન, તેના (અભાવતઃ) નહિ હોવાથી (બદ્ધાઃ) બંધ થઈને સંસારમાં ભટકી રહ્યા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—ભેદજ્ઞાન સર્વથા ઉપાદેય છે. ૭-૧૩૧.

(મંદાકાંતા)

**મેદજ્ઞાનોચ્છલનકલનાચ્છુદ્ધતત્ત્વોપલમ્બા-
દ્રાગગ્રામપ્રલયકરણાત્કર્મણાં સંવરેણ ।
વિભ્રત્તોષં પરમમમલાલોકમમ્લાનમેકં
જ્ઞાનં જ્ઞાને નિયતમુદિતં શાશ્વતોઘોતમેતત્ ॥ ૮-૧૩૨ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“એતત્ જ્ઞાનં ઉદિતં” ((એતત્) પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાન (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રકાશ (ઉદિતં) આસ્રવનો નિરોધ કરીને પ્રગટ થયો. કેવું છે જ્ઞાન? “જ્ઞાને નિયતમ્” અનંત કાળથી પરિણમતું હતું અશુદ્ધ રાગાદિ વિભાવરૂપ, તે કાળલઘિય પામીને પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપે પરિણમ્યું છે. વળી કેવું છે? “શાશ્વતોઘોતમ્” અવિનશ્ચર પ્રકાશ છે જેનો, એવું છે. વળી કેવું છે? “તોષં વિભ્રત્” અતીન્દ્રિય સુખરૂપ પરિણમ્યું છે. વળી કેવું છે? “પરમમ્” ઉત્કૃષ્ટ છે. વળી કેવું છે? “અમલાલોકમ્” સર્વથા પ્રકારે, સર્વ કાળે, સર્વ ત્રૈલોક્યમાં નિર્મળ છે—સાક્ષાત્ શુદ્ધ છે. વળી કેવું છે? “અમ્લાનમ્” સદા પ્રકાશરૂપ છે. વળી કેવું છે? “એકં” નિર્વિકલ્પ છે. શુદ્ધ જ્ઞાન આવું જે રીતે થયું છે તે કહે છે—

જ્ઞેયાકાર પરિણુમે છે; તેથી જ્ઞાની જીવને એવી બુદ્ધિ ઊપજે છે કે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન-એવા લેહવિકલ્પ બધા જૂઠા છે; જ્ઞેયની ઉપાધિથી મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય, કેવળ-એવા વિકલ્પ ઊપજ્યા છે, કારણ કે જ્ઞેયવસ્તુ નાના પ્રકારે છે; જેવા જ્ઞેયનો જ્ઞાયક થાય છે તેવું જ નામ પામે છે, વસ્તુસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જ્ઞાનમાત્ર છે, નામ ધરવું બધું જૂઠું છે;—આવો અનુભવ શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ છે; “કિલ” નિશ્ચયથી એમ જ છે. કેવો છે અનુભવશીલ આત્મા? “एकज्ञायक-भावनिर्भरमहास्वादं समासादयन्” (એક) નિર્વિકલ્પ એવું જે (જ્ઞાયકભાવ) ચેતન-દ્રવ્ય, તેમાં (નિર્ભર) અત્યન્ત મગ્નપણું, તેનાથી થયું છે (મહાસ્વાદં) અનાકુળલક્ષણ સૌખ્ય, તેને (સમાસાદયન્) આસ્વાદતો થકો. વળી કેવો છે? “द्वन्द्वमयं स्वादं विधातुम् असहः” (દ્વન્દ્વમયં) કર્મના સંયોગથી થયેલ છે વિકલ્પરૂપ, આકુળતારૂપ (સ્વાદં) સ્વાદ અર્થાત્ અજ્ઞાની જન સુખ કરીને માને છે પરંતુ દુઃખરૂપ છે એવું જે ઈન્દ્રિયવિષયજનિત સુખ, તેને (વિધાતુમ્) અંગીકાર કરવાને (અસહઃ) અસમર્થ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—વિષય-કપાયને દુઃખરૂપ જાણે છે. વળી કેવો છે? “स्वां वस्तुवृत्तिं विदन्” (સ્વાં) પોતાના દ્રવ્યસંબંધી (વસ્તુવૃત્તિ) આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, તેની સાથે (વિદન્) તદ્રૂપ પરિણુમતો થકો. વળી કેવો છે? “आत्मात्मानुभवानुभावविवशः” (આત્મા) ચેતનદ્રવ્ય, તેના (આત્માનુભવ) આસ્વાદના (અનુભવ) મહિમા વડે (વિવશઃ) ગોચર છે. વળી કેવો છે? “विशेषोदयं भ्रश्यत्” (વિશેષ) જ્ઞાન-પર્યાય દ્વારા (ઉદયં) નાના પ્રકારે, તેમને (ભ્રશ્યત્) મટાડતો થકો. વળી કેવો છે? “सामान्यं कलयन्” (સામાન્યં) નિર્લેહ સત્તામાત્ર વસ્તુનો (કલયન્) અનુભવ કરતો થકો. ૮-૧૪૦.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

अच्छाच्छाः स्वयमुच्छलन्ति यदिमाः संवेदनव्यक्तयो
निष्पीताखिलभावमण्डलरसप्राग्भारमत्ता इव ।
यस्याभिन्नरसः स एष भगवानेकोऽप्यनेकीभवन्
वल्गत्युत्कलिकाभिरद्भुतनिधिश्चैतन्यरत्नाकरः ॥ ९-१४१ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ સઃ ણ્ણઃ ચૈતન્યરત્નાકરઃ ” (સઃ ણ્ણઃ) જેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તથા કહેશે એવો (ચૈતન્યરત્નાકરઃ) જીવદ્રવ્યરૂપી મહાસમુદ્ર, [ભાવાર્થ આમ છે કે—જીવદ્રવ્ય સમુદ્રની ઉપમા દર્શને કહેવામાં આવ્યું છે, ત્યાં એટલું કહેતાં દ્રવ્યાર્થિકનયથી એક છે, પર્યાયાર્થિકનયથી અનેક છે; જેમ સમુદ્ર એક છે, તરંગાવલિથી અનેક છે;] “ ઉત્કલિકામિઃ ” સમુદ્રના પક્ષે તરંગાવલિ, જીવના પક્ષે એક જ્ઞાનગુણના મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન ઇત્યાદિ અનેક ભેદ, તેમના દ્વારા “ વલગતિ ” પોતાના બળથી અનાદિ કાળથી પરિણુમી રહ્યો છે. કેવો છે? “ અમિન્નરસઃ ” જેટલા પર્યાયો છે તેમનાથી ભિન્ન સત્તા નથી, એક જ સત્ત્વ છે. વળી કેવો છે? “ મગવાન ” જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય ઇત્યાદિ અનેક ગુણોએ ધિરાજમાન છે. વળી કેવો છે? “ એકઃ અપિ અનેકીમવન્ ” (એકઃ અપિ) સત્તાસ્વરૂપે એક છે તથાપિ (અનેકીમવન્) અંશભેદ કરતાં અનેક છે. વળી કેવો છે? “ અદ્ભુતનિધિઃ ” (અદ્ભુત) અનંત કાળ સુધી ચારે ગતિઓમાં ભમતાં જેવું સુખ કયાંય પામ્યો નહિ એવા સુખનું (નિધિઃ) નિધાન છે. વળી કેવો છે? “ યસ્ય ઇમાઃ સંવેદનવ્યક્તયઃ સ્વયં ઉચ્છલન્તિ ” (યસ્ય) જે દ્રવ્યને (ઇમાઃ) પ્રત્યક્ષપણે વિદ્યમાન (સંવેદન) સંવેદન અર્થાત્ જ્ઞાન, તેની (વ્યક્તયઃ) વ્યક્તિઓ અર્થાત્ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન ઇત્યાદિ અનેક પર્યાયરૂપ અંશભેદ, (સ્વયં) દ્રવ્યનું સહજ એવું જ છે તે કારણથી (ઉચ્છલન્તિ) અવશ્ય પ્રગટ થાય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ આશંકા કરશે કે જ્ઞાન તો જ્ઞાનમાત્ર છે, આવા જે મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ ભેદ તે શા કારણે છે? સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે—જ્ઞાનના પર્યાય છે, વિરુદ્ધ તો કોઈ નથી, વસ્તુનું એવું જ સહજ છે; પર્યાયમાત્ર વિચારતાં મતિ આદિ પાંચ ભેદ વિદ્યમાન છે, વસ્તુમાત્ર અનુભવતાં જ્ઞાનમાત્ર છે; વિકલ્પો જેટલા છે તેટલા બધા જૂઠા છે, કેમ કે વિકલ્પ કોઈ વસ્તુ નથી, વસ્તુ તો જ્ઞાનમાત્ર છે. કેવી છે સંવેદનવ્યક્તિઓ? (અચ્છાચ્છાઃ) નિર્મળથી પણ નિર્મળ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ એમ માનશે કે જેટલા જ્ઞાનના પર્યાય છે તે સમસ્ત અશુદ્ધરૂપ છે, પરંતુ એમ તો નથી, કારણ કે જેમ જ્ઞાન શુદ્ધ છે તેમ જ્ઞાનના પર્યાય વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેથી શુદ્ધસ્વરૂપ છે. પરંતુ એક વિશેષ—પર્યાયમાત્રને અવધારતાં વિકલ્પ બીજા છે, અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે, તેથી વસ્તુમાત્ર અનુભવતાં સમસ્ત પર્યાયો પણ

જ્ઞાનમાત્ર છે, તેથી જ્ઞાનમાત્ર અનુભવયોગ્ય છે. વળી કેવી છે સંવેદનવ્યક્તિઓ? “ નિ:પીતાસ્વિભાવમણ્ડલરસપ્રાગ્ભારમત્તાઃ ઇવ ” (નિ:પીત) ગળી ગઈ છે (અસ્થિલ) સમસ્ત (માત્ર)—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, કાળ, આકાશ એવાં સમસ્ત—દ્રવ્યના (મણ્ડલ) અતીત-અનાગત-વર્તમાન અનંત પર્યાયરૂપી (રસ) રસાયણભૂત દિવ્ય ઔષધિ તેના (પ્રાગ્ભાર) સમૂહ વડે (મત્તાઃ ઇવ) મગ્ન થઈ છે, એવી છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—કોઈ પરમ રસાયણભૂત દિવ્ય ઔષધિ પીએ છે તો સર્વાંગ તરંગાવલિ જેવું ઊપજે છે, તેવી રીતે સમસ્ત દ્રવ્યોને જાણવામાં સમર્થ છે જ્ઞાન, તેથી સર્વાંગ આનંદતરંગાવલિથી ગર્ભિત છે. ૯-૧૪૧.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ક્લિશ્યન્તાં સ્વયમેવ દુષ્કરતરૈર્મોક્ષોન્મુઠ્ઠૈઃ કર્મભિઃ
ક્લિશ્યન્તાં ચ પરે મહાવ્રતતપોભારેણ ભગ્નાશ્ચિરમ્ ।
સાક્ષાન્મોક્ષ ઇદં નિરામયપદં સંવેદ્યમાનં સ્વયં
જ્ઞાનં જ્ઞાનગુણં વિના કથમપિ પ્રાપ્તું ક્ષમન્તે ન હિ ॥ ૧૦-૧૪૨ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ પરે ઇદં જ્ઞાનં જ્ઞાનગુણં વિના પ્રાપ્તં કથમ્ અપિ ન હિ ક્ષમન્તે ” (પરે) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવથી બ્રહ્મ છે જે જીવ તે, (ઇદં જ્ઞાનં) પૂર્વે જ કહેલ છે સમસ્ત ભેદવિકલપથી રહિત જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ તેને (જ્ઞાનગુણં વિના) શુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવશક્તિ વિના (પ્રાપ્તું) પ્રાપ્ત કરવાને, (કથમ્ અપિ) હજાર ઉપાય કરવામાં આવે તોપણ, (ન હિ ક્ષમન્તે) નિશ્ચયથી સમર્થ થતા નથી. કેવું છે જ્ઞાનપદ? “ સાક્ષાત્ મોક્ષઃ ” પ્રત્યક્ષપણે સર્વથા પ્રકારે મોક્ષસ્વરૂપ છે. વળી કેવું છે? “ નિરામયપદં ” જેટલા ઉપદ્રવ-કલેશ છે તે સર્વથી રહિત છે. વળી કેવું છે? “ સ્વયં સંવેદ્યમાનં ” (સ્વયં) પોતાથી (સંવેદ્યમાનં) આસ્વાદ કરવાયોગ્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનગુણુ જ્ઞાનગુણુથી અનુભવયોગ્ય છે, કારણાન્તર દ્વારા જ્ઞાનગુણુ ગ્રાહ્ય નથી. કેવો છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવરાશિ? “ કર્મભિઃ ક્લિશ્યન્તાં ” (કર્મભિઃ) વિશુદ્ધ શુભોપયોગરૂપ પરિણામ, જૈનોક્ત સૂત્રોનું અધ્યયન, જીવાદિ દ્રવ્યોના સ્વરૂપનું વારંવાર સ્મરણ, પંચપરમેષ્ટીની ભક્તિ ઇત્યાદિ છે જે અનેક ક્રિયાભેદ

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ તે एव यतयः ” તેઓ જ યતીશ્વર છે “ येषां इह एष अध्यवसायः नास्ति ” (યેષાં) જેમને (હહ) સૂક્ષ્મરૂપ કે સ્થૂલરૂપ (एषः अध्यवसायः) ‘આને મારું, આને જિવાડું’ એવો મિથ્યાત્વરૂપ પરિણામ (नास्ति) નથી. કેવો છે પરિણામ? “ मोहैककन्दः ” (મોહ) મિથ્યાત્વનું (एककन्दः) મૂળ કારણ છે. “ यत्प्रभावात् ” જે મિથ્યાત્વપરિણામના કારણે “ आत्मा आत्मानम् विश्वम् विदधाति ” (આત્મા) જીવદ્રવ્ય (आत्मानम्) પોતાને (विश्वम्) ‘હું દેવ, હું મનુષ્ય, હું કોધી, હું માની, હું સુખી, હું દુઃખી’ ઇત્યાદિ નાનારૂપ (विदधाति) અનુભવે છે. કેવો છે આત્મા? “ विश्वात् विभक्तः अपि ” જેકે કર્મના ઉદયથી થયેલા સમસ્ત પર્યાયોથી ભિન્ન છે. ભાવાર્થ આમ છે કે મિથ્યાદર્શિ જીવ પર્યાયમાં રત છે, તેથી પર્યાયને પોતારૂપ અનુભવે છે. આવો મિથ્યાત્વભાવ છૂટતાં જ્ઞાની પણ સાચો, આચરણ પણ સાચું. ૧૦-૧૭૨.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

सर्वत्राध्यवसानमेवमखिलं त्याज्यं यदुक्तं जिनै-
स्तन्मन्ये व्यवहार एव निखिलोऽप्यन्याश्रयस्त्याजितः ।
सम्यङ्निश्चयमेकमेव तदमी निष्कंपमाक्रम्य किं
शुद्धज्ञानघने महिम्नि न निजे बध्नन्ति सन्तो धृतिम् ॥ ११-१७३ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ अमी सन्तः निजे महिम्नि धृतिम् किं न बध्नन्ति ” (અમી સન્તઃ) સમ્યગ્દર્શિ જીવરાશિ (निजे महिम्नि) નિજ મહિમામાં અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ ચિદ્રૂપ સ્વરૂપમાં (धृतिम्) સ્થિરતારૂપ સુખને (किं न बध्नन्ति) કેમ ન કરે? અર્થાત્ સર્વથા કરે. કેવો છે નિજ મહિમા? “ शुद्धज्ञानघने ” (શુદ્ધ) રાગાદિ રહિત એવા (ज्ञान) ચેતનાગુણનો (घने) સમૂહ છે. શું કરીને? “ तत् सम्यक् निश्चयं आक्रम्य ” (तत्) તે કારણથી (सम्यक् निश्चयम्) સમ્યક્ નિશ્ચયને અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્રને (आक्रम्य) જેવી છે તેવી અનુભવગોચર કરીને. કેવો છે નિશ્ચય? “ एकम् एव ” (एकम्)

અર્થાત્ પોતાના જીવ પરિણામ જે મિથ્યાત્વભાવ લેતા
તે પણ પરિણામ કેવલ ઉત્તર છે

૦૧/૨૩ સમયસાર
૨૫/૨૩
૨૫/૨૩

નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્ર છે, (એ) નિશ્ચયથી. વળી કેવો છે? “નિષ્કમ્પમ્” સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે. “યત્ સર્વત્ર અધ્યવસાનમ્ અખિલં એવ ત્યાજ્યં” (યત્) જે કારણથી (સર્વત્ર અધ્યવસાનમ્) ‘હું મારું’, હું જિવાહું’, હું દુઃખી કરું’, હું સુખી કરું’, હું દેવ, હું મનુષ્ય’ ઇત્યાદિ છે જે મિથ્યાત્વરૂપ અસંખ્યાત લોકમાત્ર પરિણામ (અખિલં એવ ત્યાજ્યં) તે સમસ્ત પરિણામ હેય છે. કેવો છે પરિણામ? “જિનૈઃ ઉક્તં” પરમેશ્વર કેવળજ્ઞાને ઊરાજમાન, તેમણે એવા કહ્યા છે. “તત્” મિથ્યાત્વભાવનો થયો છે ત્યાગ, તેને “મન્યે” હું એમ માનું છું કે “નિખિલઃ અપિ વ્યવહારઃ ત્યાજિતઃ એવ” (નિખિલઃ અપિ) જેટલો છે સત્યરૂપ અથવા અસત્યરૂપ (વ્યવહારઃ) વ્યવહાર અર્થાત્ શુદ્ધસ્વરૂપમાત્રથી વિપરીત જેટલા મન-વચન-કાયાના વિકલ્પો તે બધા (ત્યાજિતઃ) સર્વ પ્રકારે છૂટ્યા છે. ભાવાર્થ આમ છે કે પૂર્વોક્ત મિથ્યાભાવ જેને છૂટી ગયો તેને સમસ્ત વ્યવહાર છૂટી ગયો, કારણ કે મિથ્યાત્વના ભાવ તથા વ્યવહારના ભાવ એક વસ્તુ છે, કેવો છે વ્યવહાર? “અન્યાશ્રયઃ” (અન્ય) વિપરીતપણું તે જ છે (આશ્રયઃ) અવલંબન જેનું, એવો છે. ૧૧-૧૭૩.

(ઉપગતિ)

રાગાદયો બન્ધનિદાનમુક્ત-
સ્તે શુદ્ધચિન્માત્રમહોઽતિરિક્તાઃ ।
આત્મા પરો વા કિમુ તન્નિમિત્ત-
મિતિ પ્રણુન્નાઃ પુનરેવમાહુઃ ॥૧૨-૧૭૪॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“પુનઃ એવમ્ આહુઃ” (પુનઃ) શુદ્ધ વસ્તુ-સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું તોપણ ફરીને (એવમ્ આહુઃ) એમ કહે છે પ્રથમના કર્તા શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય. કેવો છે? “ઈતિ પ્રણુન્નાઃ” જેમને આવો પ્રશ્ન નહીં થઈને પૂછવામાં આવ્યો છે. કેવો પ્રશ્ન? “તે રાગાદયઃ બન્ધનિદાનમ્ ઉક્તાઃ” અહો સ્વામિન્! (તે રાગાદયઃ) અશુદ્ધ ચેતનારૂપ છે રાગ-દ્વેષ-મોહ ઇત્યાદિ

અસંખ્યાત લોકમાત્ર વિભાવપરિણામ તે, (બન્ધનિવાનમ્ ઉક્તાઃ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધનાં કારણ છે એવું કહ્યું, સાંભળ્યું, જાણ્યું, માન્યું. કેવા છે તે ભાવ? “શુદ્ધચિન્માત્રમહોડતિરિક્તાઃ” (શુદ્ધચિન્માત્ર) શુદ્ધ જ્ઞાનચેતનામાત્ર છે જે (મહઃ) જ્યોતિસ્વરૂપ જીવવસ્તુ, તેનાથી (અતિરિક્તાઃ) ખડાર છે. હવે એક પ્રશ્ન હું કરું છું કે “તન્નિમિત્તમ્ આત્મા વા પરઃ” (તન્નિમિત્તમ્) તે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામોનું કારણ કોણ છે? (આત્મા) જીવદ્રવ્ય કારણ છે (વા) કે (પરઃ) મોહકર્મરૂપ પરિણમ્યો છે જે પુદ્ગલદ્રવ્યનો પિંડ તે કારણ છે? એવું પૂછવામાં આવતાં આચાર્ય ઉત્તર કહે છે. ૧૨-૧૭૪.

(ઉપજાતિ)

ન જાતુ રાગાદિનિમિત્તભાવ-
માત્માત્મનો યાતિ યથાર્કકાન્તઃ ।

તસ્મિન્નિમિત્તં પરસદ્ગ્ એવ

વસ્તુસ્વભાવોઽયમુદેતિ તાવત્ ॥ ૧૩-૧૭૫ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“તાવત્ અયમ્ વસ્તુસ્વભાવઃ ઉદેતિ” (તાવત્) પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો ઉત્તર આમ છે—(અયમ્ વસ્તુસ્વભાવઃ) આ વસ્તુનું સ્વરૂપ (ઉદેતિ) સર્વ કાળે પ્રગટ છે. કેવો છે વસ્તુનો સ્વભાવ? “જાતુ આત્મા આત્મનઃ રાગાદિનિમિત્તભાવમ્ ન યાતિ” (જાતુ) કોઈ પણ કાળે (આત્મા) જીવદ્રવ્ય (આત્મનઃ રાગાદિનિમિત્તભાવમ્) પોતાસંબંધી છે જે રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામ તેમના કારણપણારૂપ (ન યાતિ) પરિણમતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે દ્રવ્યના પરિણામનું કારણ બે પ્રકારનું છે: એક ઉપાદાનકારણ છે, એક નિમિત્તકારણ છે. ઉપાદાનકારણ એટલે દ્રવ્યમાં અન્તર્ગમિત છે પોતાના પરિણામ-પર્યાયરૂપ પરિણમનશક્તિ; તે તો જે દ્રવ્યની, તે જ દ્રવ્યમાં હોય છે એવો નિશ્ચય છે. નિમિત્તકારણ—જે દ્રવ્યનો સંયોગ પ્રાપ્ત થવાથી અન્ય દ્રવ્ય પોતાના પર્યાયરૂપ પરિણમે છે; તે તો જે દ્રવ્યનો, તે દ્રવ્યમાં હોય છે, અન્ય દ્રવ્યગોચર હોતો નથી એવો નિશ્ચય છે. જેવી રીતે મૃત્તિકા ઘટ પર્યાયરૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે મૃત્તિકામાં ઘટરૂપ

જેવ-૨૫૨
૭૩૩-૪૪
જેવ-૨૫૨
જેવ-૨૫૨

પરિણમનશક્તિ; નિમિત્તકારણ છે બાહ્યરૂપ કુંભાર, ચક્ર, દંડ ઇત્યાદિ; તેવી જ રીતે જીવદ્રવ્ય અશુદ્ધ પરિણામે—મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે જીવદ્રવ્યમાં અન્તર્ગમ્બિત વિભાવરૂપ અશુદ્ધ પરિણમન-શક્તિ; “તસ્મિન્ નિમિત્ત” નિમિત્તકારણ છે “પરસજ્ઞઃ एव” દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહકર્મરૂપ અંધાચેત્સા જે જીવના પ્રદેશોમાં એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યનો પિંડ, તેનો ઉદય. જેકે મોહકર્મરૂપ પુદ્ગલપિંડનો ઉદય પોતાના દ્રવ્ય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ છે, જીવદ્રવ્ય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ નથી, તેપણ મોહકર્મનો ઉદય હોતાં જીવદ્રવ્ય પોતાના વિભાવપરિણામરૂપે પરિણમે છે—એવો જ વસ્તુનો સ્વભાવ છે, સહારો કોનો? અહીં દષ્ટાંત છે—“યથા અર્કકાન્તઃ” જેમ સ્ફટિકમણિ રાતી, પીળી, કાળી ઇત્યાદિ અનેક પ્રભારૂપે પરિણમે છે, તેનું ઉપાદાનકારણ છે સ્ફટિકમણિમાં અન્તર્ગમ્બિત નાના વર્ણરૂપ પરિણમનશક્તિ; નિમિત્તકારણ છે બાહ્ય નાના વર્ણરૂપ પૂરીનો (આશ્રયરૂપ વસ્તુનો) સંયોગ. ૧૩-૧૭૫.

(અનુષ્ટુપ)

इति वस्तुस्वभावं स्वं ज्ञानी जानाति तेन सः ।

रागादीन्नात्मनः कुर्यान्नातो भवति कारकः ॥ १४-१७६ ॥

અંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“જ્ઞાની ઇતિ વસ્તુસ્વભાવં સ્વં જાનાતિ” (જ્ઞાની) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (ઈતિ) પૂર્વોક્ત પ્રકારે (વસ્તુસ્વભાવં) દ્રવ્યનું સ્વરૂપ એવું જે (સ્વં) પોતાનું શુદ્ધ ચૈતન્ય, તેને (જાનાતિ) આસ્વાદરૂપ અનુભવે છે, “તેન સઃ રાગાદીન્ આત્મનઃ ન કુર્યાત્” (તેન) તે કારણથી (સઃ) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (રાગાદીન્) રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો (આત્મનઃ) જીવ-દ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે એમ (ન કુર્યાત્) અનુભવતો નથી, કર્મના ઉદયની ઉપાધિ છે એમ અનુભવે છે. “અતઃ કારકઃ ન ભવતિ” (અતઃ) આ કારણથી (કારકઃ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનો કર્તા (ન ભવતિ) થતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામોનું સ્વામિત્વપણું નથી, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ કર્તા નથી. ૧૪-૧૭૬.

(૫-૨૧૪)

૧. **૧.૧૮૪. એકશ્રિતશ્ચિન્મય એવ ભાવો
ભાવાઃ પરે યે કિલ તે પરેષામ્ ।
ગ્રાહ્યસ્તતશ્ચિન્મય એવ ભાવો
ભાવાઃ પરે સર્વત એવ હેયાઃ ॥ ૫-૧૮૪ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ ચિતઃ ચિન્મયઃ ભાવઃ એવ ” (ચિતઃ)
જીવદ્રવ્યનો (ચિન્મયઃ) ચેતનામાત્ર એવો (ભાવઃ) સ્વભાવ છે, (એવ) નિશ્ચયથી
એમ જ છે, અન્યથા નથી. કેવો છે ચેતનામાત્ર ભાવ ? “ એકઃ ” નિર્વિકલ્પ
છે, નિર્લેહ છે, સર્વથા શુદ્ધ છે. “ કિલ યે પરે ભાવાઃ તે પરેષામ્ ” (કિલ)
નિશ્ચયથી (યે પરે ભાવાઃ) શુદ્ધ ચેતન્યસ્વરૂપ સાથે આણુમળતા છે જે દ્રવ્ય-
કર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસંબંધી પરિણામો (તે પરેષામ્) તે સમસ્ત પુહ્નગલ-
કર્મના છે, જીવના નથી. “ તતઃ ચિન્મયઃ ભાવઃ ગ્રાહ્યઃ એવ, પરે ભાવાઃ સર્વતઃ
હેયાઃ એવ ” (તતઃ) તે કારણથી (ચિન્મયઃ ભાવઃ) શુદ્ધ ચેતનામાત્ર છે જે
સ્વભાવ તે (ગ્રાહ્યઃ એવ) જીવનું સ્વરૂપ છે એવો અનુભવ કરવા યોગ્ય છે;
(પરે ભાવાઃ) આની સાથે આણુમળતા છે જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મસ્વભાવ
તે (સર્વતઃ હેયાઃ એવ) સર્વથા પ્રકારે જીવનું સ્વરૂપ નથી એવો અનુભવ કરવા
યોગ્ય છે. આવો અનુભવ સમ્યક્ત્વ છે; સમ્યક્ત્વગુણ મોક્ષનું કારણ
છે. ૫-૧૮૪.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

૨. **૨.૧૮૫. સિદ્ધાન્તોઽયમુદાત્તચિત્તચરિતૈર્મોક્ષાર્થિભિઃ સેવ્યતાં
શુદ્ધં ચિન્મયમેકમેવ પરમં જ્યોતિઃ સદૈવાસ્મ્યહમ્ ।
એતે યે તુ સમુલ્લસન્તિ વિવિધા ભાવાઃ પૃથગ્લક્ષણા-
સ્તેઽહં નાસ્મિ યતોઽત્ર તે મમ પરદ્રવ્યં સમગ્રા અપિ ॥ ૬-૧૮૫ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ મોક્ષાર્થિભિઃ અયં સિદ્ધાન્તઃ સેવ્યતાં ”
(મોક્ષાર્થિભિઃ) મોક્ષાર્થીઓ અર્થાત્ સકળ કર્મનો ક્ષય થતાં થાય છે
અતીન્દ્રિય સુખ, તેને ઉપાદેયરૂપ અનુભવે છે એવા છે જે કોઈ જીવ તેઓ,

(અર્થ સિદ્ધાન્તઃ) આ પરમાર્થનો અર્થાત્ જેવું કહીશું વસ્તુનું સ્વરૂપ તેનો (સેવ્યતાં) નિરંતર અનુભવ કરો. કેવા છે મોક્ષાર્થી જીવ ? “ઉદાત્તચિત્તચરિતૈઃ” (ઉદાત્ત) સંસાર-શરીર-ભોગથી રહિત છે (ચિત્તચરિતૈઃ) મનનો અભિપ્રાય જેમનો, એવા છે. કેવા છે તે પરમાર્થ ? “અહમ્ શુદ્ધં ચિન્મયમ્ જ્યોતિઃ સદા ઇવ અસ્મિ” (અહમ્) સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ છું જે હું જીવદ્રવ્ય તે (શુદ્ધં ચિન્મયમ્ જ્યોતિઃ) શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશ (સદા) સર્વ કાળ (ઇવ) નિશ્ચયથી (અસ્મિ) છું. “તુ યે એતે વિવિધાઃ ભાવાઃ તે અહં ન અસ્મિ” (તુ) એક વિશેષ છે— (યે એતે વિવિધાઃ ભાવાઃ) શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સાથે અણુમળતા છે જે રાગાદિ અશુદ્ધ ભાવ, શરીર આદિ, સુખદુઃખ આદિ નાના પ્રકારના અશુદ્ધ પર્યાયો, (તે અહં ન અસ્મિ) તે બધાં જીવદ્રવ્યસ્વરૂપ નથી. કેવા છે અશુદ્ધ ભાવ ? “પૃથગ્લક્ષ્ણાઃ” મારા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ સાથે મળતા નથી. શા કારણથી ? “યતઃ અત્ર તૈ સમગ્રાઃ અપિ મમ પરદ્રવ્યં” (યતઃ) કારણ કે (અત્ર) નિજસ્વરૂપને અનુભવતાં. (તે સમગ્રાઃ અપિ) જેટલા છે રાગાદિ અશુદ્ધ વિભાવપર્યાયો તે (મમ પરદ્રવ્યં) મને પરદ્રવ્યરૂપ છે, કેમ કે શુદ્ધ ચૈતન્યલક્ષણ સાથે મળતા નથી; તેથી સમસ્ત વિભાવપરિણામ હેતુ છે. ૬-૧૮૫.

(અનુશુદ્ધ)

પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્ બધ્યેતૈવાપરાધવાન્ ।

બધ્યેતાનપરાધો ન સ્વદ્રવ્યે સંવૃતો યતિઃ ॥ ૭-૧૮૬ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“અપરાધવાન્ બધ્યેત ઇવ” (અપરાધવાન્) શુદ્ધ ચિદ્રૂપ-અનુભવસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ છે જે જીવ તે (બધ્યેત) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો વડે બંધાય છે. કેવા છે ? “પરદ્રવ્યગ્રહં કુર્વન્” (પરદ્રવ્ય) શરીર, મન, વચન, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામ, તેમના (ગ્રહં) આત્મબુદ્ધિરૂપ સ્વામિત્વને (કુર્વન્) કરતો થકો. “અનપરાધઃ મુનિઃ ન બધ્યેત” (અનપરાધઃ) કર્મના ઉદયના ભાવને આત્માનો જાણીને અનુભવતો નથી એવો છે જે (મુનિઃ) પરદ્રવ્યથી વિરક્ત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તે (ન બધ્યેત) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપિંડ વડે બંધાતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેમ કોઈ ચોર પરદ્રવ્ય ચોરે છે, ગુનેગાર થાય છે, ગુનેગાર થવાથી બંધાય છે; તેમ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ પરદ્રવ્ય-રૂપ છે જે દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મ, તેમને પોતારૂપ જાણી અનુભવે છે,

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

**બાહ્યાર્થઃ પરિપીતમુજ્જિતનિજપ્રવ્યક્તિરિક્તીભવદ્
વિશ્રાન્તં પરરૂપ એવ પરિતો જ્ઞાનં પશોઃ સીદતિ ।
યત્તત્તદિદ્ સ્વરૂપત્ત્વમ્ ઇતિ સ્યાદ્વાદિનસ્તત્પુન-
ર્દૂરોન્મગ્નઘનસ્વભાવમરતઃ પૂર્ણ સમુન્મજ્જતિ ॥ ૨-૨૪૮ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે જે જ્ઞાનમાત્ર જીવનું
સ્વરૂપ છે તેમાં પણ ચાર પ્રશ્ન વિચારણીય છે. તે પ્રશ્ન કયા? એક તો પ્રશ્ન
એવો કે જ્ઞાન જેયના સહારાનું છે કે પોતાના સહારાનું છે? બીજો પ્રશ્ન એવો
કે જ્ઞાન એક છે કે અનેક છે? ત્રીજો પ્રશ્ન એવો કે જ્ઞાન અસ્તિરૂપ છે કે નાસ્તિ-
રૂપ છે? ચોથો પ્રશ્ન એવો કે જ્ઞાન નિત્ય છે કે અનિત્ય છે? તેનો ઉત્તર આમ
છે કે જેટલી વસ્તુ છે તે બધી દ્રવ્યરૂપ છે, પર્યાયરૂપ છે; તેથી જ્ઞાન પણ દ્રવ્યરૂપ
છે, પર્યાયરૂપ છે. તેનું વિવરણ—દ્રવ્યરૂપ કહેતાં નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુ;
પર્યાયરૂપ કહેતાં સ્વજ્ઞેય અથવા પરજ્ઞેયને જાણતું થકું જેયની આકૃતિ-પ્રાતિ-
બિંબરૂપ પરિણમે છે જે જ્ઞાન. ભાવાર્થ આમ છે કે જેયને જાણવારૂપ પરિણતિ
જ્ઞાનનો પર્યાય, તેથી જ્ઞાનને પર્યાયરૂપથી કહેતાં જ્ઞાન જેયના સહારાનું છે;
(જ્ઞાનને) વસ્તુમાત્રથી કહેતાં પોતાના સહારાનું છે.—એક પ્રશ્નનું સમાધાન તો
આ પ્રમાણે છે. બીજા પ્રશ્નનું સમાધાન આમ છે કે જ્ઞાનને પર્યાયમાત્રથી કહેતાં
જ્ઞાન અનેક છે; વસ્તુમાત્રથી કહેતાં એક છે. ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે કે
જ્ઞાનને પર્યાયરૂપથી કહેતાં જ્ઞાન નાસ્તિરૂપ છે; જ્ઞાનને વસ્તુરૂપથી વિચારતાં
જ્ઞાન અસ્તિરૂપ છે. ચોથા પ્રશ્નનો ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞાનને પર્યાયમાત્રથી
કહેતાં જ્ઞાન અનિત્ય છે; વસ્તુમાત્રથી કહેતાં જ્ઞાન નિત્ય છે. આવા
પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં આ પ્રમાણે સમાધાન કરવું. સ્યાદ્વાદ આનું નામ
છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ આવું જ છે, તથા આ પ્રમાણે સાધતાં વસ્તુમાત્ર
સાધાય છે. જે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવો વસ્તુને તે વસ્તુરૂપ છે તથા તે જ
વસ્તુ પર્યાયરૂપ છે એમ માનતા નથી, સર્વથા વસ્તુરૂપ માને છે અથવા
સર્વથા પર્યાયમાત્ર માને છે, તે જીવો એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય છે;
કારણ કે વસ્તુમાત્ર માન્યા વિના પર્યાયમાત્ર માનતાં પર્યાયમાત્ર પણ
સાધાતી નથી; ત્યાં અનેક પ્રકારે સાધન-બાધન છે, અવસર પ્રાપ્ત થયે

૧૧ જા. ૨૫
એક-એકને કે
અસ્તિ-ના
નિત્ય-રૂપ

કહીશુ; અથવા પર્યાયરૂપ માન્યા વિના વસ્તુમાત્ર માનતાં વસ્તુમાત્ર પણ સધાતી નથી; ત્યાં પણ અનેક યુક્તિઓ છે, અવસર પ્રાપ્ત થયે કહીશુ. તે આખતમાં કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ્ઞાનને પર્યાયરૂપ માને છે, વસ્તુરૂપ માનતો નથી; એવું માનતો થકો જ્ઞાનને જ્ઞેયના સહારાનું માને છે. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે આ પ્રમાણે તો એકાન્તરૂપે જ્ઞાન સધાતું નથી, તેથી જ્ઞાન પોતાના સહારાનું છે; એમ કહે છે:—“ પશોઃ જ્ઞાનં સીદતિ ” (પશોઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જેવું માને છે કે જ્ઞાન પર જ્ઞેયના સહારાનું છે, ત્યાં એવું માનતાં (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ જીવની સત્તા (સીદતિ) નષ્ટ થાય છે અર્થાત્ અસ્તિત્વપાણું વસ્તુરૂપતાને પામતું નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે એકાન્તવાદીના કથનાનુસાર વસ્તુનો અભાવ સધાય છે, વસ્તુપાણું સધાતું નથી; કારણ કે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ આવું માને છે—કેવું છે જ્ઞાન ? “ બાહ્યાર્થેઃ પરિપીતમ્ ” (બાહ્યાર્થેઃ) જ્ઞેય વસ્તુઓ દ્વારા (પરિપીતમ્) સર્વ પ્રકારે ગળી જવામાં આવ્યું છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એમ માને છે કે જ્ઞાન વસ્તુ નથી, જ્ઞેયથી છે; તે પણ તે જ ક્ષણે ઊપજે છે, તે જ ક્ષણે વિનશે છે. જેમ કે—ઘટજ્ઞાન ઘટના સદ્ભાવમાં છે; પ્રતીતિ એમ થાય છે કે જો ઘટ છે તો ઘટજ્ઞાન છે, જ્યારે ઘટ નહોતો ત્યારે ઘટજ્ઞાન નહોતું, જ્યારે ઘટ હશે નહિ ત્યારે ઘટજ્ઞાન હશે નહિ;—કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જ્ઞાન-વસ્તુને નહિ માનતાં, જ્ઞાનને પર્યાયમાત્ર માનતાં આવું માને છે. વળી જ્ઞાનને કેવું માને છે ? “ ઉજ્જિતનિજપ્રવ્યક્તિરિક્તીભવત્ ” (ઉજ્જિત) મૂળથી નષ્ટ થઈ ગયું છે (નિજપ્રવ્યક્તિ) જ્ઞેયના જાણપણામાત્રથી ‘ જ્ઞાન ’ એવું પ્રાપ્ત થયેલું નામમાત્ર, તે કારણથી (રિક્તીભવત્) ‘ જ્ઞાન ’ એવા નામથી પણ વિનષ્ટ થઈ ગયું છે—એમ માને છે મિથ્યાદષ્ટિ એકાન્તવાદી જીવ. વળી જ્ઞાનને કેવું માને છે ? “ પરિતઃ પરરૂપે ઇવ વિશ્રાન્તં ” (પરિતઃ) મૂળથી માંડીને (પરરૂપે) જ્ઞેયવસ્તુરૂપ નિમિત્તમાં (ઇવ) એકાન્તથી (વિશ્રાન્તં) વિશ્રાન્ત થઈ ગયું—જ્ઞેયથી ઉત્પન્ન થયું, જ્ઞેયથી નષ્ટ થઈ ગયું. ભાવાર્થ આમ છે કે—જેવી રીતે ભીંતમાં ચિતરામણ જ્યારે ભીંત નહોતી ત્યારે નહોતું, જ્યારે ભીંત છે ત્યારે છે, જ્યારે ભીંત હશે નહિ ત્યારે હશે નહિ; આથી પ્રતીતિ એવી ઊપજે છે કે ચિત્રના સર્વસ્વની કર્તા ભીંત છે; તેવી રીતે જ્યારે ઘટ છે ત્યારે ઘટજ્ઞાન છે, જ્યારે ઘટ નહોતો ત્યારે ઘટજ્ઞાન નહોતું, જ્યારે ઘટ હશે નહિ ત્યારે ઘટજ્ઞાન હશે નહિ; આથી એવી પ્રતીતિ ઊપજે છે કે જ્ઞાનના સર્વસ્વનું કર્તા જ્ઞેય છે.

કોઈ અજ્ઞાની એકાન્તવાદી આવું માને છે, તેથી એવા અજ્ઞાનીના મતમાં 'જ્ઞાન વસ્તુ' એવું પ્રાપ્ત થતું નથી. સ્યાદ્વાદીના મતમાં 'જ્ઞાન વસ્તુ' એવું પ્રાપ્ત થાય છે. "પુનઃ સ્યાદ્વાદિનઃ તત્ પૂર્ણ સમુન્મજ્જતિ" (પુનઃ) એકાન્તવાદી કહે છે એ રીતે નથી, સ્યાદ્વાદી કહે છે એ રીતે છે; (સ્યાદ્વાદિનઃ) એક સત્તાને દ્રવ્યરૂપ તથા પર્યાયરૂપ માને છે એવા જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો તેમના મતમાં (તત્) જ્ઞાનવસ્તુ (પૂર્ણ) જેવી જ્ઞેયથી થતી કહી, વિનશતી કહી તેવી નથી, જેવી છે તેવી જ છે, જ્ઞેયથી ભિન્ન સ્વયંસિદ્ધ પોતાથી છે; (સમુન્મજ્જતિ) એકાન્તવાદીના મતમાં મૂળથી લોપ થઈ ગયું હતું તે જ જ્ઞાન સ્યાદ્વાદીના મતમાં જ્ઞાનવસ્તુરૂપે પ્રગટ થયું. કયા કારણથી પ્રગટ થયું? "દૂરોન્મગ્નઘનસ્વભાવમરતઃ" (દૂર) અનાદિથી (ઉન્મગ્ન) સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુરૂપ પ્રગટ છે એવું (ઘન) અમિટ (-અટળ) (સ્વભાવ) જ્ઞાનવસ્તુનું સહજ તેના (મરતઃ)—ન્યાય કરતાં, અનુભવ કરતાં 'આમ જ છે' એવા—સત્વપણાના કારણથી. કેવો ન્યાય, કેવો અનુભવ,—એ બંને જે પ્રકારે હોય છે તે કહે છે—"યત્ તત્ સ્વરૂપતઃ તત્ ઇતિ" (યત્) જે વસ્તુ (તત્) તે વસ્તુ (સ્વરૂપતઃ તત્) પોતાના સ્વભાવથી વસ્તુ છે (ઇતિ) એમ અનુભવતાં અનુભવ પણ ઉત્પન્ન થાય છે, યુક્તિ પણ પ્રગટ થાય છે. અનુભવ નિર્વિકલ્પ છે. યુક્તિ એવી કે જ્ઞાનવસ્તુ દ્રવ્યરૂપે વિચારતાં પોતાના સ્વરૂપે છે, પર્યાયરૂપે વિચારતાં જ્ઞેયથી છે. જેમ કે—જ્ઞાનવસ્તુ દ્રવ્યરૂપે જ્ઞાનમાત્ર છે, પર્યાયરૂપે ઘટજ્ઞાનમાત્ર છે, તેથી પર્યાયરૂપે જેતાં ઘટજ્ઞાન જે પ્રકારે કહ્યું છે કે 'ઘટના સહભાવમાં છે, ઘટ નહિ હોતાં નથી.' એમ જ છે. દ્રવ્યરૂપે અનુભવતાં 'ઘટજ્ઞાન' એમ ન જેવામાં આવે, 'જ્ઞાન' એમ જેવામાં આવે તો ઘટથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપમાત્ર સ્વયંસિદ્ધ વસ્તુ છે. આ પ્રકારે અનેકાન્તને સાધતાં વસ્તુસ્વરૂપ સધાય છે. એકાન્તથી જે ઘટ ઘટજ્ઞાનનો કર્તા છે, જ્ઞાન 'વસ્તુ' નથી, તો એમ હોવું જોઈએ કે જે રીતે ઘટની પાસે બેઠેલા પુરુષને ઘટજ્ઞાન થાય છે તેવી જ રીતે જે કોઈ વસ્તુ ઘટની પાસે રાખવામાં આવે તેને ઘટજ્ઞાન થવું જોઈએ; એમ થતાં થાંભલાની પાસે ઘટ હોતાં થાંભલાને ઘટજ્ઞાન થવું જોઈએ; પરંતુ એવું તો જેવામાં આવતું નથી. તે કારણે એવો ભાવ પ્રતીતિમાં આવે છે કે જેમાં જ્ઞાનશક્તિ વિદ્યમાન છે તેને, ઘટની પાસે બેસીને ઘટને જેતાં, વિચારતાં, ઘટજ્ઞાનરૂપ આ જ્ઞાનનો પર્યાય પરિણમે છે. તેથી સ્યાદ્વાદ વસ્તુનો સાધક છે, એકાન્તપણું વસ્તુનું નાશકર્તા છે. ૨-૨૪૮.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

વિશ્વં જ્ઞાનમિતિ પ્રતર્ક્ય સકલં દૃષ્ટ્વા સ્વતત્ત્વાશયા
મૂત્વા વિશ્વમયઃ પશુઃ પશુરિવ સ્વચ્છન્દમાચેષ્ટતે ।
યત્તત્ત્પરરૂપતો ન તદિતિ સ્યાદ્વાદદર્શી પુન-
ર્વિશ્વાદ્વિન્નમવિશ્વવિશ્વઘટિતં તસ્ય સ્વતત્ત્વં સ્પૃશેત્ ॥ ૩-૨૪૯ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ :— ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ એવો છે કે જ્ઞાનને દ્રવ્યરૂપ માને છે, પર્યાયરૂપ માનતો નથી; તેથી જેમ જીવદ્રવ્યને જ્ઞાનવસ્તુરૂપે માને છે તેમ જ્ઞેય જે પુદ્ગલ-ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-કાળદ્રવ્ય તેમને પણ જ્ઞેયવસ્તુ માનતો નથી, જ્ઞાનવસ્તુ માને છે. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે જ્ઞાન જ્ઞેયને જાણે છે એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે તો પણ જ્ઞેયવસ્તુ જ્ઞેયરૂપ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી. “ પશુઃ સ્વચ્છન્દમ્ આચેષ્ટતે ” (પશુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ. (સ્વચ્છન્દમ્) સ્વેચ્છાચારપણે ‘ કાંઈક હેયરૂપ, કાંઈક ઉપાદેય-રૂપ ’ એવો ભેદ નહિ કરતો થકો, ‘ સમસ્ત ત્રૈલોક્ય ઉપાદેય ’ એવી બુદ્ધિ કરતો થકો (આચેષ્ટતે)—એવી પ્રતીતિ કરતો થકો—નિઃશંકપણે પ્રવર્તે છે. કોની માફક? “ પશુઃ ઇવ ” તિર્યચની માફક. કેવો થઈને પ્રવર્તે છે? “ વિશ્વમયઃ મૂત્વા ” ‘ અહં વિશ્વમ્ અર્થાત્ હું વિશ્વ ’ એમ જાણી પોતે વિશ્વરૂપ થઈને પ્રવર્તે છે. એવો કેમ છે? કારણ કે “ સકલં સ્વતત્ત્વાશયા દૃષ્ટ્વા ” (સકલં) સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને (સ્વતત્ત્વાશયા) જ્ઞાનવસ્તુની બુદ્ધિએ (દૃષ્ટ્વા) પ્રગાઠ પ્રતીત કરીને. એવી પ્રગાઠ પ્રતીતિ કેમ થાય છે? કારણ કે “ વિશ્વં જ્ઞાનમ્ ઇતિ પ્રતર્ક્ય ” ‘ ત્રૈલોક્યરૂપ જે કાંઈ છે તે જ્ઞાનવસ્તુરૂપ છે ’ એમ જાણીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુ પર્યાયરૂપે જ્ઞેયાકાર થાય છે; ત્યાં મિથ્યાદષ્ટિ પર્યાયરૂપ ભેદ માનતો નથી, સમસ્ત જ્ઞેયને જ્ઞાનવસ્તુરૂપ માને છે. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞેયવસ્તુ જ્ઞેયરૂપ છે, જ્ઞાનરૂપ નથી. એ જ કહે છે—“ પુનઃ સ્યાદ્વાદદર્શી સ્વતત્ત્વં સ્પૃશેત્ ” (પુનઃ) એકાન્તવાદી જે રીતે કહે છે તે રીતે જ્ઞાનને વસ્તુપણું સિદ્ધ થતું નથી, સ્યાદ્વાદી જે રીતે કહે છે તે રીતે વસ્તુપણું જ્ઞાનને સધાય છે; કારણ કે એકાન્તવાદી એવું માને છે કે સમસ્ત જ્ઞાનવસ્તુ છે, પરંતુ એવું માનતાં લક્ષ્ય-લક્ષણનો અભાવ થાય છે, તેથી

લક્ષ્ય-લક્ષણનો અભાવ થતાં વસ્તુની સત્તા સધાતી નથી. સ્યાદ્વાદી એવું માને છે કે 'જ્ઞાનવસ્તુ છે, તેનું લક્ષણ છે સમસ્ત જ્ઞેયનું જાણપણું,' તેથી એમ કહેતાં સ્વભાવ સધાય છે, સ્વ-સ્વભાવ સધાતાં વસ્તુ સધાય છે. આથી જ એમ કહું કે (સ્યાદ્વાદદર્શી સ્વતત્ત્વં સ્પૃશેત) વસ્તુને દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ માને છે એવો સ્યાદ્વાદદર્શી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી જીવ જ્ઞાનવસ્તુ છે એમ સાધવાને સમર્થ હોય છે. સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનવસ્તુને કેવી માને છે? " વિશ્વાત્ મિન્નમ્ " (વિશ્વાત્) સમસ્ત જ્ઞેયથી (મિન્નમ્) નિરાળી છે. વળી કેવી માને છે? " અવિશ્વવિશ્વઘટિતં " (અવિશ્વ) સમસ્ત જ્ઞેયથી ભિન્નરૂપ, (વિશ્વ) પોતાનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયથી (ઘટિતં) જેવી છે તેવી અનાદિથી સ્વયંસિદ્ધ નિષ્પન્ન છે—એવી છે જ્ઞાનવસ્તુ. એવું કેમ માને છે? " યત્ તત્ " જે જે વસ્તુ છે " તત્ પરરૂપતઃ ન તત્ " તે વસ્તુ પરવસ્તુની અપેક્ષાએ વસ્તુરૂપ નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જેવી રીતે જ્ઞાનવસ્તુ જ્ઞેયરૂપથી નથી, જ્ઞાનરૂપથી છે, તેવી જ રીતે જ્ઞેયવસ્તુ પણ જ્ઞાનવસ્તુથી નથી, જ્ઞેયવસ્તુરૂપ છે. તેથી આવો અર્થ પ્રગટ થયો કે પર્યાય દ્વારા જ્ઞાન વિશ્વરૂપ છે, દ્રવ્ય દ્વારા પોતારૂપ છે.—આવો ભેદ સ્યાદ્વાદી અનુભવે છે. તેથી સ્યાદ્વાદ વસ્તુસ્વરૂપનો સાધક છે, એકાન્તપણું વસ્તુનું ધાતક છે. ૩-૨૪૯.

(શિશુલવિકીરિત)

बाह्यार्थग्रहणस्वभावभरतो विष्वग्विचित्रोल्लसद्-
ज्ञेयाकारविशीर्णशक्तिरभितस्त्रुत्थ्यन्पशुर्नश्यति ।
एकद्रव्यतया सदा व्युदितया भेदभ्रमं ध्वंसय-
न्नेकं ज्ञानमबाधितानुभवनं पश्यत्यनेकान्तवित् ॥ ४-२५० ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ પર્યાયમાત્રને વસ્તુ માને છે, વસ્તુને માનતો નથી; તેથી જ્ઞાનવસ્તુ અનેક જ્ઞેયને જાણે છે, તેને જાણતી થકી જ્ઞેયાકારે પરિણમે છે —એમ જાણીને જ્ઞાનને અનેક માને છે, એક માનતો નથી. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે 'એક' જ્ઞાનને માન્યા વિના 'અનેક' જ્ઞાન એમ સધાતું નથી; તેથી જ્ઞાનને 'એક' માનીને 'અનેક' માનવું વસ્તુનું સાધક છે.

—એમ કહે છે: “પથુઃ નશ્યતિ” એકાન્તવાદી વસ્તુને સાધી શકતો નથી. કેવો છે? “અમિતઃ ક્રુટચન્” જેવું માને છે તે રીતે તે જૂઠો ઠરે છે. વળી કેવો છે? “વિષ્વગ્નિચિત્રોલ્લસદ્જ્ઞેયાકારવિશીર્ણશક્તિઃ” (વિષ્વક્) જે અનંત છે, (વિચિત્ર) અનંત પ્રકારનો છે, (જલ્લસત) પ્રગટ વિદ્યમાન છે—એવો જે (જ્ઞેય) છ દ્રવ્યોનો સમૂહ તેના (આકાર) પ્રતિબિમ્બરૂપ પરિણુમ્યો છે જે જ્ઞાન-પર્યાય (વિશીર્ણશક્તિઃ) એટલું જ માત્ર જ્ઞાન છે એવી શ્રદ્ધા કરતાં ગળી ગયું છે વસ્તુ સાધવાનું સામર્થ્ય જેનું, એવો છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ. એવો કેમ છે? “બાહ્યાર્થગ્રહણસ્વભાવમરતઃ” (બાહ્યાર્થ) જેટલી જ્ઞેયવસ્તુ તેમનું (ગ્રહણ) જાણ-પાણું—તેમની આકૃતિરૂપ જ્ઞાનનો પરિણામ—એવું જે છે (સ્વભાવ) વસ્તુનું સહજ, કે જે (મરતઃ) કોઈના કહેવાથી વળ્યું ન જાય (છૂટે નહિ) એવા તેના અમિટપણાના (—અટળપણાના) કારણથી. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞાનનો સ્વભાવ છે કે સમસ્ત જ્ઞેયને જાણતાં જ્ઞેયના આકારરૂપે પરિણુમ્યું. કોઈ એકાન્તવાદી વસ્તુને એટલી જ માત્ર જાણતો થકો જ્ઞાનને અનેક માને છે. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનનું એકપણું સાધે છે—“અનેકાન્તવિદ્ જ્ઞાનમ્ એકં પશ્યતિ” (અનેકાન્તવિદ્) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ એક સત્તાને દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ માને છે એવો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ, (જ્ઞાનમ્ એકં પશ્યતિ) જ્ઞાનવસ્તુ જોકે પર્યાય-રૂપથી અનેક છે તોપણ દ્રવ્યરૂપથી એકરૂપ અનુભવે છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “મેદબ્રમં ધ્વંસયન્” જ્ઞાન અનેક છે એવા એકાન્તપક્ષને માનતો નથી. શા કારણથી? “એકદ્રવ્યતયા” જ્ઞાન એક વસ્તુ છે એવા અભિપ્રાયના કારણે. કેવો છે અભિપ્રાય? “સદા વ્યુદિતયા” સર્વ કાળ ઉદયમાન છે. કેવું છે જ્ઞાન? “અવાધિતાનુભવનં” અખંડિત છે અનુભવ જેમાં, એવી છે જ્ઞાન-વસ્તુ. ૪-૨૫૦.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

જ્ઞેયાકારકલઙ્કમેચકચિતિ પ્રક્ષાલનં કલ્પય-
ન્નેકાકારચિકીર્ષયા સ્ફુટમપિ જ્ઞાનં પશુર્નેચ્છતિ ।
વૈચિત્ર્યેષ્યવિચિત્રતામુપગતં જ્ઞાનં સ્વતઃ ક્ષાલિતં
પર્યાયૈસ્તદનેકતાં પરિમૃશન્પશ્યત્યનેકાન્તવિત્ ॥ ૫-૨૫૧ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—ભાવાર્થ આમ છે કે, કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ એકાન્તવાદી એવો છે કે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપ માત્ર માને છે, પર્યાયરૂપ માનતો નથી; તેથી જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્ર માને છે, જ્ઞેયાકાર પરિણુતિરૂપ જ્ઞાનનો પર્યાય માનતો નથી; તેથી જ્ઞેયવસ્તુને જાણુતાં જ્ઞાનનું અશુદ્ધપણું માને છે. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનનો દ્રવ્યરૂપે ‘એક’ અને પર્યાયરૂપે ‘અનેક’ એવો સ્વભાવ સાધે છે.—એમ કહે છે: “પથુઃ જ્ઞાનં ન ઇચ્છતિ” (પથુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાનને અર્થાત્ જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુને (ન ઇચ્છતિ) સાધી શકતો નથી—અનુભવગોચર કરી શકતો નથી. કેવું છે જ્ઞાન? “સ્ફુટમ્ અપિ” પ્રકાશરૂપે જોકે પ્રગટ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “પ્રક્ષાલનં કલ્પયન્” કલંક ધોઈ નાખવાનો અભિપ્રાય કરે છે. શેમાં? “જ્ઞેયાકારકલ્કમેચકાંચતિ” (જ્ઞેય) જેટલી જ્ઞેયવસ્તુ છે, તે (આકાર) જ્ઞેયને જાણુતાં થયું છે તેની આકૃતિરૂપ જ્ઞાન, એવું જે (કલ્ક) કલંક, તેના કારણે (મેચક) અશુદ્ધ થઈ છે—એવી છે (ચિત્તિ) જીવવસ્તુ, તેમાં. ભાવાર્થ આમ છે કે—જ્ઞેયને જાણે છે જ્ઞાન, તેને એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સ્વભાવ માનતો નથી, અશુદ્ધપણારૂપે માને છે. એકાન્તવાદીનો અભિપ્રાય આવો કેમ છે? “एकाकारचिकीर्षया” કેમ કે (एकाकार) સમસ્ત જ્ઞેયના જાણુપણાથી રહિત થતો થકો નિર્વિકલ્પરૂપ જ્ઞાનનો પરિણામ (ચિકીર્ષયા) જ્યારે થાય ત્યારે જ્ઞાન શુદ્ધ છે, એવો છે અભિપ્રાય એકાન્તવાદીનો. તેના પ્રતિ ‘એક-અનેકરૂપ’ જ્ઞાનનો સ્વભાવ સાધે છે સ્યાદ્વાદી સમ્યદષ્ટિ જીવ—“अनेकान्तविद् ज्ञानं पश्यति” (अनेकान्तविद्) સ્યાદ્વાદી જીવ (જ્ઞાનં) જ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુને (पश्यति) સાધી શકે છે—અનુભવ કરી શકે છે. કેવું છે જ્ઞાન? “स्वतः क्षालितं” સહજ જ શુદ્ધસ્વરૂપ છે. સ્યાદ્વાદી જ્ઞાનને કેવું જાણીને અનુભવે છે? “तत् वैचित्र्ये अपि अविचित्रताम् पर्यायैः अनेकतां उपगतं परिमृशन्” (तत्) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ (वैचित्र्ये अपि अविचित्रताम्) અનેક જ્ઞેયાકારની અપેક્ષાએ પર્યાયરૂપે અનેક છે તોપણ દ્રવ્યરૂપે એક છે, (पर्यायैः अनेकतां उपगतं) જોકે દ્રવ્યરૂપે એક છે તોપણ અનેક જ્ઞેયાકારરૂપ પર્યાયની અપેક્ષાએ અનેકપણાને પામે છે;—આવા સ્વરૂપને એકાન્તવાદી સાધી શકે છે—અનુભવ-ગોચર કરી શકે છે; (परिमृशन्) આવી દ્રવ્યરૂપ પર્યાયરૂપ વસ્તુને અનુભવતો થકો ‘સ્યાદ્વાદી’ એવું નામ પામે છે. ૫-૨૫૧.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

પ્રત્યક્ષાલિખિતસ્ફુટસ્થિરપરદ્રવ્યાસ્તિતાવચ્ચિત:**સ્વદ્રવ્યાનવલોકનેન પરિત: શૂન્ય: પશુર્નશ્યતિ ।****સ્વદ્રવ્યાસ્તિતયા નિરૂપ્ય નિપુણં સઘ: સમુન્મજ્જતા****સ્યાદ્રાદી તુ વિશુદ્ધબોધમહસા પૂર્ણો ભવન્ જીવતિ ॥ ૬-૨૫૨ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:— ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ એવો છે કે જે પર્યાયમાત્રને વસ્તુરૂપ માને છે, તેથી જ્ઞેયને બાણુતાં જ્ઞેયાકાર પરિણુમ્યો છે જે જ્ઞાનનો પર્યાય, તેનું જ્ઞેયના અસ્તિત્વ-પાણુથી અસ્તિત્વપાણુ માને છે, જ્ઞેયથી ભિન્ન નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુને માનતો નથી. આથી એવો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે કે પરદ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ છે, જ્ઞાનના અસ્તિત્વથી જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ નથી. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુનું પોતાના અસ્તિત્વથી અસ્તિત્વ છે. તેના ભેદ ચાર છે: જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ સ્વદ્રવ્યપણે અસ્તિ, સ્વક્ષેત્રપણે અસ્તિ, સ્વકાળ-પણે અસ્તિ, સ્વભાવપણે અસ્તિ; પરદ્રવ્યપણે નાસ્તિ, પરક્ષેત્રપણે નાસ્તિ, પરકાળપણે નાસ્તિ, પરભાવપણે નાસ્તિ. તેમનું લક્ષણ: સ્વદ્રવ્ય એટલે નિર્વિકલ્પમાત્ર વસ્તુ, સ્વક્ષેત્ર એટલે આધારમાત્ર વસ્તુનો પ્રદેશ, સ્વકાળ એટલે વસ્તુમાત્રની મૂળ અવસ્થા, સ્વભાવ એટલે વસ્તુની મૂળની સહજ શક્તિ; પરદ્રવ્ય એટલે સવિકલ્પ ભેદ-કલ્પના, પરક્ષેત્ર એટલે જે વસ્તુનો આધારભૂત પ્રદેશ નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્રરૂપે કહ્યો હતો તે જ પ્રદેશ સવિકલ્પ ભેદ-કલ્પનાથી પરપ્રદેશ બુદ્ધિગોચરરૂપે કહેવાય છે, પરકાળ એટલે દ્રવ્યની મૂળની નિર્વિકલ્પ અવસ્થા તે જ અવસ્થાન્તર-ભેદરૂપ કલ્પનાથી પરકાળ કહેવાય છે, પરભાવ એટલે દ્રવ્યની સહજ શક્તિના પર્યાયરૂપ અનેક અંશ દ્વારા ભેદ-કલ્પના, તેને પરભાવ કહેવાય છે. “ પશુ: નશ્યતિ ” એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જીવસ્વરૂપને સાધી શકતો નથી. કેવો છે? “ પરિત: શૂન્ય: ” સર્વ પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય છે. શા કારણથી? “ સ્વદ્રવ્યાનવલોકનેન ” (સ્વદ્રવ્ય) નિર્વિકલ્પ વસ્તુમાત્રની (અનવલોકનેન) પ્રતીતિ કરતો નથી, તે કારણથી. વળી કેવો છે? “ પ્રત્યક્ષાલિખિતસ્ફુટસ્થિરપરદ્રવ્યાસ્તિતાવચ્ચિત: ” (પ્રત્યક્ષ) અસહાયરૂપે (માલિખિત) લખાયેલાની માફક (સ્ફુટ) જેવો ને તેવો

(સ્થિર) અમિટ (—અટળ) જે (પરદ્રવ્ય) જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનનો પરિણામ તેનાથી માનેણું જે (અસ્તિતા) અસ્તિત્વ, તેનાથી (વસ્તુતઃ) ઠગાયો છે—એવો છે એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ. “તુ સ્યાદ્વાદી પૂર્ણો ભવન્ જીવતિ” (તુ) એકાન્તવાદી કહે છે તે પ્રમાણે નથી. (સ્વાદ્વાદી) સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (પૂર્ણો ભવન્) પૂર્ણ હોતો થકો (જીવતિ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ છે એમ સાધી શકે છે—અનુભવ કરી શકે છે. શાના વડે? “સ્વદ્રવ્યાસ્તિતયા” (સ્વદ્રવ્ય) નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનશક્તિમાત્ર વસ્તુ, તેના (અસ્તિતયા) અસ્તિત્વપણા વડે. શું કરીને? “નિપુણં નિરૂપ્ય” જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનો પોતાના અસ્તિત્વથી કર્યો છે અનુભવ જેણે એવો થઈને. શાના વડે? “વિશુદ્ધબોધમહસા” (વિશુદ્ધ) નિર્મળ જે (બોધ) ભેદજ્ઞાન તેના (મહસા) પ્રતાપ વડે. કેવો છે (ભેદજ્ઞાનનો પ્રતાપ)? “સઘઃ સમુન્મજ્જતા” તે જ કાળે પ્રગટ થાય છે. ૬-૨૫૨.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

**સર્વદ્રવ્યમયં પ્રપદ્ય પુરુષં દુર્વાસનાવાસિતઃ
સ્વદ્રવ્યભ્રમતઃ પશુઃ કિલ પરદ્રવ્યેષુ વિશ્રામ્યતિ ।
સ્યાદ્વાદી તુ સમસ્તવસ્તુષુ પરદ્રવ્યાત્મના નાસ્તિતાં
જાનન્નિર્મલશુદ્ધબોધમહિમા સ્વદ્રવ્યમેવાશ્રયેત્ ॥ ૭-૨૫૩ ॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપ માને છે, પર્યાયરૂપ નથી માનતો, તેથી સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુ જ્ઞાનમાં ગણિત માને છે. તે એવું કહે છે—ઉબળુને બાણતું જ્ઞાન ઉબળુ છે, શીતળને બાણતું જ્ઞાન શીતળ છે. તેના પ્રતિ ઉત્તર આમ છે કે જ્ઞાન જ્ઞેયનું જ્ઞાયકમાત્ર તો છે, પરંતુ જ્ઞેયનો ગુણ જ્ઞેયમાં છે, જ્ઞાનમાં જ્ઞેયનો ગુણ નથી. તે જ કહે છે— “કિલ પશુઃ વિશ્રામ્યતિ” (કિલ) અવશ્ય (પશુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (વિશ્રામ્યતિ) વસ્તુસ્વરૂપને સાધવાને અસમર્થ હોતો થકો અત્યંત ખેદખિન્ન થાય છે. શા કારણથી? “પરદ્રવ્યેષુ સ્વદ્રવ્યભ્રમતઃ” (પરદ્રવ્યેષુ) જ્ઞેયને બાણતાં જ્ઞેયની આકૃતિરૂપે પરિણુમે છે જ્ઞાન—એવો જે જ્ઞાનનો પર્યાય, તેમાં (સ્વદ્રવ્ય) નિર્વિકલ્પ સત્તામાત્ર જ્ઞાનવસ્તુ હોવાની (ભ્રમતઃ) થાય છે બ્રાન્તિ, તે કારણથી.

ભાવાથ આમ છે કે જેમ ઉબ્બુને જાણતાં ઉબ્બુની આકૃતિરૂપે જ્ઞાન પરિણમે છે એમ દેખીને જ્ઞાનને ઉબ્બુસ્વભાવ માને છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ તેમ. કેવો થતો થકો? “દુર્વાસનાવાસિતઃ” (દુર્વાસના) અનાદિના મિથ્યાત્વ સંસ્કાર તે વડે (વાસિતઃ) થયો છે સ્વભાવથી ભ્રષ્ટ એવો. એવો કેમ છે? “સર્વદ્રવ્યમયં પુરુષં પ્રપદ્ય” (સર્વદ્રવ્ય) જેટલાં સમસ્ત દ્રવ્ય છે તેમનું જે દ્રવ્યપણું (મયં) તે-મય જીવ છે અર્થાત્ તેટલા સમસ્ત સ્વભાવ જીવમાં છે એવી (પુરુષં) જીવવસ્તુને (પ્રપદ્ય) પ્રતીતિરૂપ માનીને.—આમ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ માને છે. “તુ સ્યાદ્વાદી સ્વદ્રવ્યમ્ આશ્રયેત્ એવ” (તુ) એકાન્તવાદી માને છે તે પ્રમાણે નથી, સ્યાદ્વાદી માને છે તે પ્રમાણે છે. તે આ પ્રમાણે : (સ્યાદ્વાદી) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (સ્વદ્રવ્યમ્ આશ્રયેત્) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ એમ સાધી શકે છે—અનુભવ કરી શકે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (એવ) એવો જ છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “સમસ્તવસ્તુષુ પરદ્રવ્યાત્મના નાસ્તિતાં જાનન્” (સમસ્તવસ્તુષુ) જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબિત થયું છે સમસ્ત જ્ઞેયનું સ્વરૂપ, તેમાં (પરદ્રવ્યાત્મના) અનુભવે છે જ્ઞાનવસ્તુથી ભિન્નપણું, તેના કારણે (નાસ્તિતાં જાનન્) નાસ્તિપણું અનુભવતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે સમસ્ત જ્ઞેય જ્ઞાનમાં ઉદ્દીપિત થાય છે પરંતુ જ્ઞેયરૂપ છે, જ્ઞાનરૂપ થયું નથી. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “નિર્મલશુદ્ધબોધ-મહિમા” (નિર્મલ) મિથ્યાદોષથી રહિત તથા (શુદ્ધ) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિથી રહિત એવું જે (બોધ) અનુભવજ્ઞાન તેનાથી છે (મહિમા) પ્રતાપ જેનો, એવો છે. ૭-૨૫૩.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

મિન્નક્ષેત્રનિષ્ણવોધ્યનિયતવ્યાપારનિષ્ઠઃ સદા
સીદત્યેવ બહિઃ પતન્તમભિતઃ પશ્યન્પુમાંસં પશુઃ
સ્વક્ષેત્રાસ્તિતયા નિરુદ્ધરમસઃ સ્યાદ્વાદવેદી પુન-
સ્તિષ્ટ્યાત્મનિસ્વાતવોધ્યનિયતવ્યાપારશક્તિર્મવન્ ॥ ૮-૨૫૪ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને પર્યાયરૂપ માને છે, દ્રવ્યરૂપ માનતો નથી; તેથી જેટલો સમસ્ત વસ્તુનો છે આધારભૂત પ્રદેશપુંજ તેને જાણે છે જ્ઞાન,

જાણતું થકું તેની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે જ્ઞાન, એનું નામ પરક્ષેત્ર છે, તે ક્ષેત્રને જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર માને છે. એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ, તે ક્ષેત્રથી સર્વથા ભિન્ન છે ચૈતન્યપ્રદેશમાત્ર જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર, તેને માનતો નથી. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે જ્ઞાનવસ્તુ પરક્ષેત્રને જાણે છે પરંતુ પોતાના ક્ષેત્રરૂપ છે, પરનું ક્ષેત્ર જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર નથી. તે જ કહે છે—“પશુઃ સીદતિ एव” (પશુઃ) એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ (સીદતિ) એલાંની (-કરાની) માફક ગળે છે, જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ છે એમ સાધી શકતો નથી, (एव) નિશ્ચયથી એમ જ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “મિન્નક્ષેત્રનિષ્ણબોધ્યનિયતવ્યાપારનિષ્ઠઃ” (મિન્નક્ષેત્ર) પોતાના ચૈતન્યપ્રદેશથી અન્ય છે જે સમસ્ત દ્રવ્યોનો પ્રદેશપુંજ (નિષ્ણ) તેની આકૃતિરૂપ પરિણમ્યો છે એવો છે જે (બોધ્યનિયતવ્યાપાર) જ્ઞેય-જ્ઞાયકનો અવશ્ય સંબંધ, તેમાં (નિષ્ઠઃ) નિષ્ઠ છે અર્થાત્ એ તાવન-માત્રને (-એટલામાત્રને) જાણે છે જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર, એવો છે એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ. “સદા” અનાદિ કાળથી એવો જ છે. વળી કેવો છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ? “અમિતઃ બહિઃ પતન્તમ્ પુમાંસં પશ્યન્” (અમિતઃ) મૂળથી માંડીને (બહિઃ પતન્તમ્) પરક્ષેત્રરૂપ પરિણમી છે એમ (પુમાંસં) જીવવસ્તુને (પશ્યન્) માને છે—અનુભવે છે, એવો છે મિથ્યાદષ્ટિ જીવ. “પુનઃ સ્યાદ્વાદવેદી તિષ્ઠતિ” (પુનઃ) એકાન્તવાદી જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે નથી પરંતુ (સ્યાદ્વાદવેદી) સ્યાદ્વાદવેદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (તિષ્ઠતિ) જે પ્રમાણે માને છે તેવી વસ્તુ છે. ભાવાર્થ આમ છે કે તે વસ્તુને સાધી શકે છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “સ્વક્ષેત્રાસ્તિતયા નિરુદ્ધરમસઃ” (સ્વક્ષેત્ર) સમસ્ત પરદ્રવ્યથી ભિન્ન નિજ-સ્વરૂપ ચૈતન્યપ્રદેશ, તેની (અસ્તિતયા) સત્તારૂપે (નિરુદ્ધરમસઃ) પરિણમ્યું છે જ્ઞાનનું સર્વસ્વ જેનું, એવો છે સ્યાદ્વાદી. વળી કેવો છે? “આત્મનિસ્વાત-બોધ્યનિયતવ્યાપારશક્તિઃ ભવન્” (આત્મ) જ્ઞાનવસ્તુમાં (નિસ્વાત) જ્ઞેય પ્રતિ-બિંબરૂપ છે—એવો છે (બોધ્યનિયતવ્યાપાર) જ્ઞેય-જ્ઞાયકરૂપ અવશ્ય સંબંધ, આવું (શક્તિઃ) જાણ્યું છે જ્ઞાનવસ્તુનું સહજ જોણે, એવો (ભવન્) હોતો થકો. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ પરક્ષેત્રને જાણે છે એવું સહજ છે, પરંતુ પોતાના પ્રદેશોમાં છે, પરાયા પ્રદેશોમાં નથી—એમ માને છે સ્યાદ્વાદી જીવ, તેથી વસ્તુને સાધી શકે છે—અનુભવ કરી શકે છે. ૮-૨૫૪.

સ્વરૂપને સાધવાને બ્રહ્મ છે, (એવ) અવશ્ય એમ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી ?
 “ અત્યન્તતુચ્છઃ ” વસ્તુના અસ્તિત્વના જ્ઞાનથી અત્યંત શૂન્ય છે. વળી કેવો
 છે ? “ ન કિञ્ચન અપિ કલયન્ ” (ન કિञ્ચન) જ્ઞેય-અવસ્થાના બાણુપણુમાત્ર
 જ્ઞાન છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુરૂપ જ્ઞાનવસ્તુ નથી, (અપિ) અંશમાત્ર પણ
 નથી—(કલયન્) એવી અનુભવરૂપ પ્રતીતિ કરે છે. વળી કેવો છે ?
 “ પૂર્વાલમ્બિતબોધ્યનાશસમયે જ્ઞાનસ્ય નાશં વિદન્ ” (પૂર્વ) કોઈ પહેલા અવસરમાં
 (અલમ્બિત) બાણીને તેની આકૃતિરૂપ થયેલા જે (બોધ્ય) જ્ઞેયાકાર જ્ઞાનપર્યાય,
 તેના (નાશસમયે) વિનાશસંબંધી કોઈ અન્ય અવસરમાં (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનમાત્ર
 જીવવસ્તુનો (નાશં વિદન્) નાશ માને છે,—એવો છે એકાન્તવાદી મિથ્યાદ
 દષ્ટિ જીવ. તેને સ્યાદ્વાદી સંબોધે છે—“ પુનઃ સ્યાદ્વાદવેદી પૂર્ણઃ તિષ્ઠતિ ”
 (પુનઃ) એકાન્તદષ્ટિ જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે નથી, સ્યાદ્વાદી જે પ્રમાણે
 માને છે તે પ્રમાણે છે. (સ્યાદ્વાદવેદી) અનેકાન્ત-અનુભવશીલ જીવ (પૂર્ણઃ
તિષ્ઠતિ) ‘ ત્રિકાળગોચર જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ ’ એવો અનુભવ કરતો થકો તેના
પર દંડ છે. કેવો દંડ છે ? “ બાહ્યવસ્તુષુ મુહુઃ મૂત્વા વિનશ્યત્સુ અપિ ” (બાહ્ય-
વસ્તુષુ) સમસ્ત જ્ઞેય અથવા જ્ઞેયાકાર પરિણમેલા જ્ઞાનપર્યાયના અનેક ભેદ,
તેઓ (મુહુઃ મૂત્વા) અનેક પર્યાયરૂપ થાય છે, (વિનશ્યત્સુ અપિ) અનેક વાર
વિનશે છે, તોપણુ દંડ રહે છે. વળી કેવો છે ? “ અસ્ય નિજકાલતઃ અસ્તિત્વં
કલયન્ ” (અસ્ય) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનું (નિજકાલતઃ) ત્રિકાળ શાશ્વત જ્ઞાનમાત્ર
અવસ્થાથી (અસ્તિત્વં કલયન્) વસ્તુપાણું અથવા અસ્તિપાણું અનુભવે છે
સ્યાદ્વાદી જીવ. ૧૦-૨૫૬.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

અર્થાલમ્બનકાલ એવ કલયન્ જ્ઞાનસ્ય સત્ત્વં બહિ-
 ર્જ્ઞેયાલમ્બનલાલસેન મનસા ભ્રામ્યન્ પશુર્નશ્યતિ ।
 નાસ્તિત્વં પરકાલતોઽસ્ય કલયન્ સ્યાદ્વાદવેદી પુન-
 સ્તિષ્ઠત્યાત્મનિસ્વાતનિત્યસહજજ્ઞાનૈકપુઙ્ગીભવન્ ॥૧૧-૨૫૭॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ
 એકાન્તવાદી એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યમાત્ર માને છે, પર્યાયરૂપ માનતો

નથી; તેથી જ્ઞેયની અનેક અવસ્થાને જાણે છે જ્ઞાન, તેને જાણતું થકું તે આકૃતિરૂપ પરિણમે છે જ્ઞાન; તે સમસ્ત છે જ્ઞાનના પર્યાય, તે પર્યાયોને જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ માને છે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ. તેના પ્રતિ સમાધાન આમ છે કે જ્ઞેયની આકૃતિરૂપ પરિણમતા જેટલા જ્ઞાનના પર્યાય છે તેમના વડે જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ નથી. એમ કહે છે—“ પશુઃ નશ્યતિ ” (પશુઃ) એકાન્તવાદી (નશ્યતિ) વસ્તુસ્વરૂપ સાધવાથી ભ્રષ્ટ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “ જ્ઞેયાલમ્બનલાલસેન મનસા બહિઃ પ્રામ્યન્ ” “ (જ્ઞેય) સમસ્ત દ્રવ્યરૂપ (આલમ્બન) જ્ઞેયના અવસરે જ્ઞાનની સત્તા’ એવા નિશ્ચયરૂપ (લાલસેન) છે અભિપ્રાય જેનો, એવા (મનસા) મન વડે (બહિઃ પ્રામ્યન્) સ્વરૂપથી બહાર ઉપજ્યો છે ભ્રમ જેને, એવો છે. વળી કેવો છે? “ અર્થાલમ્બનકાલે જ્ઞાનસ્ય સત્ત્વં કલયન્ એવ ” (અર્થ) જીવાદિ સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુને (આલમ્બન) જાણતી (કાલે) વખતે જ (જ્ઞાનસ્ય) જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુની (સત્ત્વં) સત્તા છે (કલયન્) એવો અનુભવ કરે છે, (એવ) એવો જ છે. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી વસ્તુની સિદ્ધિ કરે છે—“ પુનઃ સ્યાદ્વાદવેદી તિષ્ઠતિ ” (પુનઃ) એકાન્તવાદી જે પ્રમાણે માને છે તે પ્રમાણે નથી, સ્યાદ્વાદી જે પ્રમાણે માને છે તે પ્રમાણે છે. (સ્યાદ્વાદવેદી) સ્યાદ્વાદવેદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (તિષ્ઠતિ) વસ્તુસ્વરૂપ સાધવાને સમર્થ છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “ અસ્ય પરકાલતઃ નાસ્તિત્ત્વં કલયન્ ” (અસ્ય) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનું (પરકાલતઃ) જ્ઞેયાવસ્થાના જાણુપણાથી (નાસ્તિત્ત્વં) નાસ્તિપણું છે એવી (કલયન્) પ્રતીતિ કરે છે સ્યાદ્વાદી. વળી કેવો છે “ આત્મનિષ્ઠાતનિત્યસહજજ્ઞાનૈકપુઙ્ગીભવન્ ” (આત્મ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુમાં (નિષ્ઠાત) અનાદિથી એક વસ્તુરૂપ, (નિત્ય) અવિનશ્ચર, (સહજ) ઉપાય વિના દ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ-એવી જે (જ્ઞાન) જાણુપણારૂપ શક્તિ તે-રૂપ (એકપુઙ્ગીભવન્) હું જીવવસ્તુ છું, અવિનશ્ચર જ્ઞાનસ્વરૂપ છું-એવો અનુભવ કરતો થકો.-આવો છે સ્યાદ્વાદી. ૧૧-૨૫૭.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

વિશ્રાન્તઃ પરમાવમાવકલનાન્નિત્યં બહિર્વસ્તુષુ
 નશ્યત્યેવ પશુઃ સ્વભાવમહિમન્યેકાન્તનિશ્ચેતનઃ ।
 સર્વસ્માન્નિયતસ્વભાવમવનજ્ઞાનાદિભક્તો ભવન્
 સ્યાદ્વાદી તુ ન નાશમેતિ સહજસ્પષ્ટીકૃતપ્રત્યયઃ ॥૧૨-૨૫૮॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને પર્યાયમાત્ર માને છે, દ્રવ્યરૂપ નથી માનતો; તેથી જેટલી-સમસ્ત-જ્ઞેયવસ્તુઓના જેટલા છે શક્તિરૂપ સ્વભાવ તેમને જાણે છે જ્ઞાન, જાણતું થકું તેમની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે, તેથી જ્ઞેયની શક્તિની આકૃતિરૂપ છે જ્ઞાનના પર્યાય, તેમનાથી જ્ઞાનવસ્તુની સત્તા માને છે; તેમનાથી ભિન્ન છે પોતાની શક્તિની સત્તામાત્ર, તેને નથી માનતો; —એવો છે એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ સ્વાદ્વાદી સમાધાન કરે છે કે જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ સમસ્ત જ્ઞેયશક્તિને જાણે છે એવું સહજ છે; પરંતુ પોતાની જ્ઞાન-શક્તિથી અસ્તિરૂપ છે. એમ કહે છે—“પશુઃ નચ્યતિ એવ” (પશુઃ) એકાન્ત-વાદી (નચ્યતિ) વસ્તુની સત્તાને સાધવાથી ભ્રષ્ટ છે, (એવ) નિશ્ચયથી. કેવો છે એકાન્તવાદી? “બહિઃ વસ્તુષુ નિત્યં વિશ્રાન્તઃ” (બહિઃ વસ્તુષુ) સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુની અનેક શક્તિની આકૃતિરૂપે પરિણમ્યા છે જ્ઞાનના પર્યાય, તેમાં (નિત્યં વિશ્રાન્તઃ) સદા વિશ્રાન્ત છે અર્થાત્ પર્યાયમાત્રને જાણે છે જ્ઞાનવસ્તુ, —એવો છે નિશ્ચય જેનો, એવો છે. શા કારણથી એવો છે? ‘પરમાવભાવકલનાત્’ (પરમાવ) જ્ઞેયની શક્તિની આકૃતિરૂપે છે જ્ઞાનનો પર્યાય, તેમાં (માવકલનાત્) અવધાયુ છે જ્ઞાનવસ્તુનું અસ્તિપણું,—એવા જૂઠા અભિપ્રાયના કારણથી. વળી કેવો છે એકાન્તવાદી? “સ્વભાવમહિમનિ એકાન્તનિશ્ચેતનઃ” (સ્વમાવ) જીવની જ્ઞાનમાત્ર નિજ શક્તિના (મહિમનિ) અનાદાનધન શાશ્વત પ્રતાપમાં (એકાન્તનિશ્ચેતનઃ) એકાન્ત નિશ્ચેતન છે અર્થાત્ તેનાથી સર્વથા શૂન્ય છે. ભાવાર્થ આમ છે કે સ્વરૂપસત્તાને નથી માનતો—એવો છે એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ સ્વાદ્વાદી સમાધાન કરે છે—“તુ સ્યાદ્વાદી નાશમ્ ન ણતિ” (તુ) એકાન્ત-વાદી માને છે તે પ્રમાણે નથી, સ્વાદ્વાદી માને છે તે પ્રમાણે છે. (સ્વાદ્વાદી) અનેકાન્તવાદી (નાશમ્) વિનાશ (ન ણતિ) પામતો નથી. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનમાત્ર વસ્તુની સત્તાને સાધી શકે છે. કેવો છે અનેકાન્તવાદી જીવ? “સહજસ્પષ્ટીકૃતપ્રત્યયઃ” (સહજ) સ્વભાવશક્તિમાત્ર એવું જે અસ્તિત્વ તે સંખંધી (સ્પષ્ટીકૃત) દૃઢ કર્યો છે (પ્રત્યયઃ) અનુભવ જેણે, એવો છે. વળી કેવો છે? “સર્વસ્માત્ નિયતસ્વભાવમવનજ્ઞાનાત્ વિમક્તઃ ભવન્” (સર્વસ્માત્) જેટલા છે (નિયતસ્વભાવ) પોતપોતાની શક્તિએ ઊરાજમાન એવા જે જ્ઞેયરૂપ જીવાદિ પદાર્થો તેમની (મવન) સત્તાની આકૃતિરૂપે પરિણમ્યા છે એવા

(જ્ઞાનાત) જીવના જ્ઞાનગુણના પર્યાય, તેમનાથી (વિભક્તઃ ભવન્) ભિન્ન છે જ્ઞાનમાત્ર સત્તા—એવો અનુભવ કરતો થકો. ૧૨-૨૫૮.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

**અધ્યાસ્યાત્મનિ સર્વભાવભવનં શુદ્ધસ્વભાવચ્યુતઃ
સર્વત્રાપ્યનિવાસ્તિો ગતમયઃ સ્વૈરં પશુઃ ક્રીડતિ ।
સ્યાદ્વાદી તુ વિશુદ્ધ એવ લસતિ સ્વસ્ય સ્વભાવં મરા-
દારુદઃ પરમાવભાવવિરહવ્યાલોકનિષ્કમ્પિતઃ ॥૧૩-૨૫૯॥**

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ એકાન્તવાદી મિથ્યાદષ્ટિ જીવ એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યમાત્ર માને છે, પર્યાયરૂપ નથી માનતો; તેથી જેટલી છે જ્ઞેયવસ્તુ, તેમની અનંત છે શક્તિઓ, તેમને જાણે છે જ્ઞાન; જાણતું થકું જ્ઞેયની શક્તિની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે, એવું દેખીને ‘જેટલી જ્ઞેયની શક્તિ તેટલી જ્ઞાનવસ્તુ’ એમ માને છે મિથ્યાદષ્ટિ એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ આમ સમાધાન કરે છે સ્યાદ્વાદી કે—જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુનો એવો સ્વભાવ છે કે સમસ્ત જ્ઞેયની શક્તિને જાણે, જાણતી થકી તેની આકૃતિરૂપે પરિણમે છે, પરંતુ જ્ઞેયની શક્તિ જ્ઞેયમાં છે, જ્ઞાનવસ્તુમાં નથી; જ્ઞાનનો જાણવારૂપ પર્યાય છે, તેથી જ્ઞાનવસ્તુની સત્તા ભિન્ન છે. એમ કહે છે— “પશુઃ સ્વૈરં ક્રીડતિ” (પશુઃ) મિથ્યાદષ્ટિ એકાન્તવાદી (સ્વૈરં ક્રીડતિ) હેય-ઉપાદેય જ્ઞાનથી સહિત થઈને સ્વેચ્છાચારરૂપ પ્રવર્તે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞેયની શક્તિને જ્ઞાનથી ભિન્ન નથી માનતો, જેટલી જ્ઞેયની શક્તિ છે તેને જ્ઞાનમાં માનીને ‘નાના શક્તિરૂપ જ્ઞાન છે, જ્ઞેય છે જ નહીં’ એવી બુદ્ધિરૂપ પ્રવર્તે છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “શુદ્ધસ્વભાવચ્યુતઃ” (શુદ્ધસ્વભાવ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુથી (ચ્યુતઃ) ચ્યુત છે અર્થાત્ તેને વિપરીતરૂપે અનુભવે છે. વિપરીતપાણું કેમ છે? “સર્વભાવભવનં આત્મનિ અધ્યાસ્ય” (સર્વ) જેટલી જીવાદિ પદાર્થરૂપ જ્ઞેયવસ્તુ તેમના (ભાવ) શક્તિરૂપ ગુણપર્યાય-અંશભેદ, તેમની (ભવનં) સત્તાને (આત્મનિ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુમાં (અધ્યાસ્ય) પ્રતીતિ કરીને. ભાવાર્થ આમ છે કે જ્ઞાનગોચર છે સમસ્ત દ્રવ્યની શક્તિ, તેમની આકૃતિરૂપે પરિણમ્યું છે જ્ઞાન, તેથી સર્વ શક્તિ જ્ઞાનની છે એમ માને છે, જ્ઞેયની તથા જ્ઞાનની

(પશુ) એકાન્તવાદી જીવ (નશ્યતિ) શુદ્ધ જીવવસ્તુને સાધવાથી ભ્રષ્ટ છે. કેવો છે એકાન્તવાદી? “પ્રાયઃ ક્ષણમજ્જસજ્જપતિતઃ” (પ્રાયઃ) એકાન્તપણે (ક્ષણમજ્જ) પ્રતિસમય થતાં પર્યાયના વિનાશથી (સંજ્જપતિતઃ) તે પર્યાયની સાથે સાથે વસ્તુનો વિનાશ માને છે. શા કારણથી? “પ્રાદુર્ભાવિરામમુદ્રિત-વહજ્જાનાંશનાનાત્મના નિર્જાનાત્” (પ્રાદુર્ભાવ) ઉત્પાદ-(વિરામ) વિનાશથી (મુદ્રિત) સંયુક્ત (વહત્) પ્રવાહરૂપ જે (જ્ઞાનાંશ) જ્ઞાનગુણના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ તેમના કારણે થતા (નાનાત્મના) અનેક અવસ્થાભેદના (નિર્જાનાત) જાણપણાના કારણે;—એવો છે એકાન્તવાદી. તેના પ્રતિ સ્યાદ્વાદી પ્રતિબોધે છે—“તુ સ્યાદ્વાદી જીવતિ” (તુ) જેમ એકાન્તવાદી કહે છે તેવું એકાન્ત-પણું નથી. (સ્યાદ્વાદી) સ્યાદ્વાદી અર્થાત્ અનેકાન્તવાદી (જીવતિ) વસ્તુને સાધવા સમર્થ છે. કેવો છે સ્યાદ્વાદી? “ચિદ્વસ્તુ નિત્યોદિતં પરિમૃશન્” (ચિદ્વસ્તુ) જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુને (નિત્યોદિતં) સર્વકાળ શાશ્વત એવી, (પરિમૃશન્) પ્રત્યક્ષપણે આસ્વાદરૂપ અનુભવતો થકો. કેવો રૂપે? “ચિદાત્મના” જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે જીવવસ્તુ તે-રૂપે. વળી કેવો છે સ્યાદ્વાદી “ટક્કોત્કીર્ણઘનસ્વભાવ-મહિમજ્ઞાનં ભવન્” (ટક્કોત્કીર્ણ) સર્વ કાળ એકરૂપ એવા (ઘનસ્વભાવ) અમિટ (-અટળ) લક્ષણ વડે છે (મહિમ) પ્રસિદ્ધિ જેની, એવી (જ્ઞાનં) જીવવસ્તુને (ભવન્) પોતે અનુભવતો થકો ૧૪-૨૬૦.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

ટક્કોત્કીર્ણવિશુદ્ધબોધવિસરાકારાત્મતત્વાશયા

વાઙ્મત્યુચ્છલદચ્છચિત્પરિણતેર્મિત્રં પશુઃ કિચ્ચન ।

જ્ઞાનં નિત્યમનિત્યતાપરિગમેષ્યાસાદયત્યુજ્જ્વલં

સ્યાદ્વાદી તદનિત્યતાં પરિમૃશંશ્ચિદ્વસ્તુવૃત્તિક્રમાત્ ॥૧૫-૨૬૧॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—ભાવાર્થ આમ છે કે કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ એકાન્તવાદી એવો છે કે જે વસ્તુને દ્રવ્યરૂપ માને છે, પર્યાયરૂપ નથી માનતો; તેથી સમસ્ત જ્ઞેયને જાણતું થકું જ્ઞેયાકાર પરિણમે છે જ્ઞાન, તેને અશુદ્ધપણું માને છે એકાન્તવાદી, જ્ઞાનને પર્યાયપણું માનતો નથી. તેનું સમાધાન સ્યાદ્વાદી કરે છે કે જ્ઞાનવસ્તુ દ્રવ્યરૂપે જેતાં નિત્ય છે, પર્યાયરૂપે

(યઃ) જે કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ (સ્વમ્) જીવના શુદ્ધ સ્વરૂપને (અહરહઃ ભાવયતિ) નિરંતર અખંડ ધારાપ્રવાહરૂપ અનુભવે છે. શાનાથી અનુભવે છે ? “ સ્યાદ્વાદકૌશલમુનિશ્ચલસંયમામ્બ્યાં ” (સ્યાદ્વાદ) દ્રવ્યરૂપ તથા પર્યાયરૂપ વસ્તુના અનુભવનું (કૌશલ) કૌશલ્ય અર્થાત્ વિપરીતપણાથી સહિત—વસ્તુ જે પ્રમાણે છે તે પ્રમાણે—અંગીકાર, તથા (મુનિશ્ચલસંયમામ્બ્યાં) સમસ્ત રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિનો ત્યાગ,—એ ખંનેની સહાયતાથી. વળી કેવો છે ? “ ઇહ ઉપયુક્તઃ ” (ઇહ) પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવમાં (ઉપયુક્તઃ) સર્વ કાળ એકાગ્રપણે તદ્દલીન છે. વળી કેવો છે ? “ જ્ઞાનક્રિયાનયપરસ્પરતીવ્રમૈત્રીપાત્રીકૃતઃ ” (જ્ઞાનનય) શુદ્ધ જીવના સ્વરૂપનો અનુભવ મોક્ષમાર્ગ છે, શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવ વિના જે કોઈ ક્રિયા છે તે સર્વ મોક્ષમાર્ગથી શૂન્ય છે, (ક્રિયાનય) રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થયા વિના જે કોઈ શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ કહે છે તે સમસ્ત જૂઠો છે, અનુભવ નથી, કોઈ એવો જ અનુભવનો ભ્રમ છે, કારણ કે શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ અશુદ્ધ રાગાદિ પરિણામને મટાડીને થાય છે;—આવા છે જે જ્ઞાનનય તથા ક્રિયાનય, તેમનું છે જે (પરસ્પરતીવ્રમૈત્રી) પરસ્પર અત્યંત મિત્રપણું—શુદ્ધ સ્વરૂપનો અનુભવ છે તે રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિને મટાડીને છે, રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણતિનો વિનાશ શુદ્ધ સ્વરૂપના અનુભવ સહિત છે, એવું અત્યંત મિત્રપણું—તેનો (પ્રાત્રીકૃતઃ) પાત્ર થયો છે અર્થાત્ જ્ઞાનનયક્રિયાનયનું એક સ્થાનક છે. ભાવાર્થ આમ છે કે ખંને નયોના અર્થ સહિત બિરાજમાન છે. ૪-૨૬૭.

(વસંતતિલકા)

ચિત્પિન્ડચણ્ડમવિલાસિવિકાસહાસઃ

શુદ્ધપ્રકાશમરનિર્ભરસુપ્રમાતઃ ।

આનન્દસુસ્થિતસદાસ્વલિતૈકરૂપ-

સ્તસ્યૈવ ચાયમુદયત્યચલાર્ચિરાત્મા ॥ ૫-૨૬૮ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“ તસ્ય એવ આત્મા ઉદયતિ ” (તસ્થ) પૂર્વોક્ત જીવને (એવ) અવશ્ય (આત્મા) જીવપદાર્થ (ઉદયતિ) સકળ કર્મોના વિનાશ કરીને પ્રગટ થાય છે, અનંતચતુષ્ટયરૂપ થાય છે. વળી કેવો પ્રગટ

જીવદ્રવ્યનો (સ્વભાવમહિમા) સ્વભાવમહિમા અર્થાત્ સ્વરૂપની મોટાપ (વિજયતે) સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. કેવો છે મહિમા? “અદ્ભુતાત્ અદ્ભુતઃ” આશ્ચર્યથી આશ્ચર્ય-રૂપ છે. તે શું છે આશ્ચર્ય? “એકતઃ કષાયકલિઃ સ્ખલતિ” (એકતઃ) વિભાવ-પરિણામશક્તિરૂપ વિચારતાં (કષાય) મોહ-રાગ-દ્વેષનો (કલિઃ) ઉપદ્રવ થઈને (સ્ખલતિ) સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થઈ પરિણમે છે, એવું પ્રગટ જ છે; “એકતઃ શાન્તિઃ અસ્તિ” (એકતઃ) જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં (શાન્તિઃ અસ્તિ) ચેતનામાત્ર સ્વરૂપ છે, રાગાદિ અશુદ્ધપણું વિદ્યમાન જ નથી. વળી કેવું છે? “એકતઃ ભવોપહતિઃ અસ્તિ” (એકતઃ) અનાદિ કર્મસંયોગરૂપ પરિણમેલ છે તેથી (ભવ) સંસાર-ચતુર્ગતિમાં (ઉપહતિઃ) અનેક વાર પરભ્રમણ (અસ્તિ) છે; “એકતઃ મુક્તિઃ સ્પૃશતિ” (એકતઃ) જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિચારતાં (મુક્તિઃ સ્પૃશતિ) જીવ-વસ્તુ સર્વ કાળ સુક્રા છે એવું અનુભવમાં આવે છે. વળી કેવું છે? “એકતઃ જગત્ત્રિતયમ્ સ્ફુરતિ” (એકતઃ) જીવનો સ્વભાવ સ્વ-પરજ્ઞાયક છે એમ વિચારતાં (જગત્) સમસ્ત જ્ઞેયવસ્તુના (ત્રિતયં) અતીત-અનાગત-વર્તમાનકાળગોચર પર્યાય (સ્ફુરતિ) એક સમયમાત્ર કાળમાં જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબરૂપ છે; “એકતઃ ચિત્ત્વ ચકાસ્તિ” (એકતઃ) વસ્તુને સ્વરૂપસત્તામાત્ર વિચારતાં (ચિત્ત્વ) ‘શુદ્ધ જ્ઞાનમાત્ર’ (ચકાસ્તિ) એમ શોભે છે. ભાવાર્થ આમ છે કે—વ્યવહારમાત્રથી જ્ઞાન સમસ્ત જ્ઞેયને જાણે છે, નિશ્ચયથી જાણતું નથી, પોતાના સ્વરૂપમાત્ર છે, કેમ કે જ્ઞેય સાથે વ્યાપ્ય-વ્યાપકરૂપ નથી. ૧૧-૨૭૪.

(માલિની)

જયતિ સહજતેજઃપુઞ્જમજ્જત્ત્રિલોકી-

સ્વલદસ્થિલવિકલ્પોઽપ્યેક એવ સ્વરૂપઃ ।

સ્વસવિસરપૂર્ણાચ્છિન્નતત્ત્વોપલમ્ભઃ

પ્રસમનિયમિતાર્ચિશ્ચિન્નમત્કાર ણ્ણઃ ॥૧૨-૨૭૫॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થઃ—“એણઃ ચિન્નમત્કારઃ જયતિ” અનુભવપ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાત્ર જીવવસ્તુ સર્વ કાળ જયવંત પ્રવર્તે. ભાવાર્થ આમ છે કે સાક્ષાત્ ઉપાદેય છે. કેવી છે? “સહજતેજઃપુઞ્જમજ્જત્ત્રિલોકીસ્વલદસ્થિલવિકલ્પઃ” (સહજ) દ્રવ્યના સ્વરૂપભૂત (તેજઃપુઞ્જ) કેવળજ્ઞાનમાં (મજ્જત્) જ્ઞેયરૂપે મક્ષ જે (ત્રિલોકી)

આત્મનિ આત્માનમ્ અનવરતનિમગ્નં ધારયત્ ” (આત્મના) જ્ઞાનમાત્ર શુદ્ધ જીવ વડે (આત્મનિ) શુદ્ધ જીવમાં (આત્માનમ્) શુદ્ધ જીવને (અનવરતનિમગ્નં ધારયત્) નિરંતર અનુભવગોચર કરતું થકું. કેવો છે આત્મા ? “ અવિચલિતચિદાત્મનિ ” (અવિચલિત) સર્વ કાળ એકરૂપ જે (ચિત્) ચેતના તે જ છે (આત્મનિ) સ્વરૂપ જેનું, એવો છે. નાટક સમયસારમાં અમૃતચંદ્રસૂરિએ કહેલો જે સાધ્ય-સાધક ભાવ તે સંપૂર્ણ થયો. નાટક સમયસાર શાસ્ત્ર પૂર્ણ થયું.—આ આશીર્વાદ વચન છે. ૧૩-૨૭૬.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

यस्माद्द्वैतमभूत्पुरा स्वपरयोर्भૂतं यतोऽन्तर्
 रागद्वेषपरिग्रहे सति यतो जातं क्रियाकारकैः ।
 भुञ्जाना च यतोऽनुभूतिरखिलं खिन्नं क्रियायाः फलं
 तद्विज्ञानघनौघमग्नमधुना किञ्चित् किञ्चित्किल ॥ १४-२७७ ॥

ખંડાન્વય સહિત અર્થ:—“ કિલ તત્ કિચ્ચિત્ અખિલં ક્રિયાયાઃ ફલં અધુના તત્ વિજ્ઞાનઘનૌઘમગ્નમ્ યિન્નં ન કિચ્ચિત્ ” (કિલ) નિશ્ચયથી (તત્) જેનો અવગુણ કહીશું એવો જે, (કિચ્ચિત્ અખિલં ક્રિયાયાઃ ફલં) કોઈ એક પર્યાયાર્થિક નયથી મિથ્યાદષ્ટિ જીવને અનાદિ કાળથી નાના પ્રકારની ભોગ સામગ્રીને ભોગવતાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ અશુદ્ધ પરિણતિના કારણે, કર્મનો અંધ અનાદિ કાળથી થતો હતો તે (અધુના) સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિથી માંડીને (તત્ વિજ્ઞાન-ઘનૌઘમગ્નમ્) શુદ્ધ જીવસ્વરૂપના અનુભવમાં સમાયો થકો (યિન્નં) મટી ગયો; તે (ન કિચ્ચિત્) મટતાં કાંઈ છે જ નહિ; જે હતું તે રહ્યું, કેવું હતું ક્રિયાનું ફળ ? “ યસ્માત્ સ્વપરયોઃ પૂરા દ્વૈતમ્ અમૂત્ ” (યસ્માત્) જે ક્રિયાના ફળના કારણે (સ્વપરયોઃ) ‘ આ આત્મસ્વરૂપ, આ પરસ્વરૂપ ’ એવું (પુરા) અનાદિ કાળથી (દ્વૈતમ્ અમૂત્) દ્વિવિધાપણું થયું. ભાવાર્થ આમ છે કે મોહ-રાગ-દ્વેષ સ્વચેતના-પરિણતિ જીવની—એમ માન્યું. વળી ક્રિયાફળથી શું થયું ? “ યતઃ અત્ર અન્તરં મૂત્ ” (યતઃ) જે ક્રિયાફળના કારણે (અત્ર) શુદ્ધ જીવવસ્તુના સ્વરૂપમાં (અન્તરં મૂત્) અંતરાય થયો. ભાવાર્થ આમ છે કે જીવનું સ્વરૂપ તેો અનંત-ચતુષ્ઠયરૂપ છે; અનાદિથી માંડીને અનંત કાળ ગયો, જીવ પોતાના સ્વરૂપને ન પારખ્યો, ચતુર્ગતિસંસારનું દુઃખ પારખ્યો; તે પણ ક્રિયાના ફળના કારણે.